

COVID-19 u humanističkoj perspektivi

Uredile Ivana Katarinčić, Jelena Mirković,
Ines Prica i Ana-Marija Vukušić

Zagreb, ožujak 2022.

Borislav Mikulić

Filozofija i posthumanizam u doba korone: kronika jednog debakla

Tekst preispituje javne intervencije nekolicine medijski priznatih kritičkih mislilaca današnjice o aktualnoj pandemiji koronavirusa koja je duboko obilježila cijelu 2020. godinu u svjetskim razmjerima i doveđa u središte javnog interesa filozofiju biopolitike. Premda biopolitika čini presjecište posthumanističkih trendova u suvremenoj humanistici i biotehnološkim studijima, čini se da u primjeni na aktualnu pandemiju i njezine globalne učinke izaziva duboke kontroverze oko tzv. temeljnih pitanja poput vrijednosti života, načela slobode i ljudskog dostojanstva. Uz nekoliko referenci na javne komentare Noama Chomskog i Jürgena Habermasa, u tekstu se pobliže analiziraju tri intervencije: Žižekovo proglašenje čovjeka "fragilnim entitetom" izloženim opasnosti od virusa kao "krajnje glupog oblika života", a ne neke više izvanzemaljske inteligencije; sumnja Giorgia Agambena da je pandemija "invencija" talijanske vlade koja privremeno izvanredno stanje kani pretvoriti u permanentnu biopolitičku kontrolu društva, te zaključak Alaina Badioua da je sadašnja pandemija ponavljanje zaraze iz 2003. godine kao što je virus SARS2 nazvan po virusu SARS1 te da jedinu ozbiljnu kritiku zasluzuju vlasti zbog neulaganja u istraživanja za adekvatno protudjelovanje. U tekstu pokazujem da svaka od intervencija sadrži specifičnu principijelnu grešku koja ne kompromitira samo eksplanatornu ambiciju nego i filozofske integritet. Štoviše, dok u polju znanosti predstavljaju samo pogrešne pretpostavke u pogledu prirode virusa, razmjera epidemije ili identiteta dvaju različitih virusa, u polju filozofije služe kao metodološki *apriori* koji generira groteskne učinke u rasponu od neodrživo samoproturječnih nazora kod Žižeka preko autodestruktivne vjernosti vlastitim pojmovnim shemama i mistifikacije biopolitike kod Agambena do, posve obrnuto, dobrog polazišta za kritiku regresivnih tendencija filozofskih kolega kod Badioua.

U završnici teksta promašaje aktualne biopolitičke stvarnosti kod vodećih kritičkih mislilaca današnjice suočavam s Hegelovim shvaćanjem filozofije kao "misaonog zahvaćanja svoga vremena". U radu sugeriram da se Hegelov stav – daleko od toga da izražava tek aposteriornu,

konkluzivnu i suverenu moć filozofske spoznaje nad svijetom, kako se najčešće interpretira – može primjereno razumjeti pomoću dodatka u istoj rečenici: „jednako je glupavo zamišljati da ijedna filozofija može preskočiti svoje vrijeme kao i to da ijedan individuum može preskočiti svoje vrijeme, skočiti preko Rodosa“. Čini se da recentni pokušaji vodećih filozofa današnjice da pruže suvislo tumačenje pandemije koronavirusa pate od Hegelove kletve o „taštoj svijesti“ dok primjenjuju gotove misaone obrasce umjesto da ih iznova reflektiraju u radikalno novim okolnostima.

Ključne riječi: pandemija koronavirusa, biopolitika, Agamben, Žižek, Hegel, Minervina sova

*Jednako je glupavo snatriti da ijedna filozofija
seže preko svoga sadašnjeg svijeta i da individuum
preskače svoje vrijeme, da skače preko Roda.
Hegel*

Tko god u doba tzv. *posthumanizma*, u kojem su ljudski civilizacijski i kulturni odnosi globalno poprimili značajke prirodnih vremenskih neprilika, piše o temama iz humanističkih znanosti, čini se da treba računati s time da će se „subjekt“ jednom i negdje pojaviti kao masivni udar izvanske stvarnosti i uzdrmati „našu konstrukciju svijeta“, bila ona teorijskog ili svjetonazorskog porijekla.¹ To nije samo „posthumano“ stanje stvari, za koje Rosi Braidotti u svojoj monografiji *The Posthuman* masovno koristi izraz *predicament*, u značenju teškoće, neprilike, zbrke i pritom računa na pozadinsko poznavanje tog učenog izraza (aristotelovske kategorije ili „priroci“) da bi evocirala „postmoderno stanje“ u smislu pojmovne nepreglednosti iz naslova knjige J. F. Lyotarda *La condition postmoderne* iz 1981. godine (Braidotti 2013: 2). To stanje „nove nepreglednosti“, kako ga je davno, u zamahu postmoderne, nazvao Jürgen Habermas (1985), filozofske i socijalne teorije opisuju sa stnovišta gubitka metaperspektive, pod raznim vidovima, još od kasnih 1960-ih godina i afirmacije postmoderne. No, možemo li možda reći da se to stanje završava s 2020. godinom u iznenadnom obratu, u kojem se „stvarni svijet kakav smo poznavali“ odjednom pretvara u „distopiju kakvu smo poznavali samo u fikciji“ budući da pritom u prvi plan stupa

¹ Tekst je prvotno objavljen kao dodatak knjizi *Čovjek ali najbolji: tri studije o anti-humanizmu i jedan postskriptum*, Zagreb: FFpress, 2021: 165–211. Za kritičke primjedbe zahvaljujem Nataši Škaričić (Zagreb) i Srđanu Damnjanoviću (Novi Sad).

naše opće iznenadenje nad pojmom nepoznate stvari u svijetu kao da je sam svijet oduvijek bio u stanju preglednosti i pod kontrolom, bilo znanstveno, religijski, politički ili filozofski?

Riječ je, dakako, o sadašnjoj pandemiji koronavirusa ili zaraznoj bolesti pod tehničkim nazivom COVID-19 koja u valovima traje od veljače 2020. godine, da bi sada, na dan zaključenja ovog teksta 1. siječnja 2021., s novim mutacijama virusa ponovo dosezala "vrhunce" u brojkama zaraženih, hospitaliziranih i umrlih, i to, i valom državnih protuepidemioloških mjera, društvenim protestima protiv njih i kulturnim narativnim procesima "svjedočenja", u rasponu od umjetnosti, znanosti i publicistike. Pandemija je toliko uzdrmala "našu sliku svijeta kakav smo poznivali" da navedeni narativni procesi već imaju sve karakteristike znanstveno-fantastične literature ili filmova u kojima *kraj naracije* i *kraj svijeta* nastupaju ujedno, kao potop, sveoganj ili slomovi bankovnih burzâ.

Stvarnost kao *remake*

Takve scenarije ne poznajemo samo u mitskoj, fikcionalnoj ili "stvarnosnoj" literaturi od Biblije preko Dekamerona Giovannija Boccaccia do Sto godina samoće Gabriela Garcíje Márquesa ili Apokalipse sada Francisa Forda Coppole. Štoviše, primjerke takve realne fikcije ne moramo tražiti ni u dalekoj prošlosti ni u fikcionalnoj umjetnosti. Nalazimo je u metadiskursima moderne i suvremene znanstvene, tj. stvarnosne naracije koja slijedi načelo istine i argumentacije, poput "Nacrt a kritike političke ekonomije" Karla Marxa, pisanoj u grozničavoj utrci s očekivanim "potopom" velike ekonomskе krize na prijelazu 1850/60-ih, koja je ipak izostala.² U kategoriju realne fikcije mogla bi se vjerojatno ubrojiti i deklaracija Ujedinjenih nacija povodom konferencije o klimatskom djelovanju iz rujna 2019. godine, koja je klimatske promjene na Zemlji proglašila realnom prijetnjom sloma ekološkog sustava planete i afirmirala djecu-aktiviste nasuprot svjetskim državnicima.³ Tome

² U pismu Engelsu (8. 12. 1857.) Marx piše: "Radim noćima kao lud na sažimanju svojih ekonomskih studija da imam učisto barem nacrt prije *délugea*" (Marx 1978 [1857]: 225). Svi prijevodi su autorovi ako nije drugačije naznačeno.

³ UN Climate Action Summit 2019, <https://www.un.org/en/climatechange/un-climate-summit-2019.shtml>.

možemo pribrojiti i konferencije o valovima izbjegličke i migrantske krize “epskih” ili “biblijskih” razmjera uslijed rata na Bliskom istoku koji već cijelo desetljeće zapljuškuju Evropu.⁴ No, potop koji je s horizonta pažnje otplavio sve medijski bučne konferencije o klimi i izbjeglicama i postao nekom vrstom potopa svih potopa, nastupio je početkom 2020. godine, zaustavio konferencije i putovanja, pa i sam rat na Bliskom istoku i izbjegličke valove, pretvorio ne samo izbjegličke logore nego i “tople, slatke domove” u mjesta zatočenja, a bliskosti i najintimnije odnose među ljudima u forme udaljavanja, i ponovo doveo sve “krize čovjeka” do “nikad slučenih” granica – od krize ekonomije preko krize upravljanja do krize tumačenja.

Ipak, čini se da na vrh popisa narativnih inaćica “apokalipse” svakako treba staviti realno-fikcionalni žanr, poput novijeg filma *Zaraza* Stevena Soderbergha iz 2011. godine. Film se izričito referira na epidemiju virusa SARS-CoV-1 iz 2003. i, suprotno mnoštvu filmova sa sličnom distopijском tematikom, subjekt zbivanja sâm je proces širenja pandemije i gubitak preglednosti društvenih odnosa.⁵ S obzirom na “stvarnosni” postupak film se ne ponaša toliko kao anticipacija današnje pandemijске krize, izazvane virusom pod tehničkim nazivom SARS-CoV-2 ili, popularnije, “korona”, koliko se, obrnuto, stvarnost ponaša kao *remake* prema scenariju filma. Nakon toga, čini se da je i samu dokumentaristiku kao žanru moguće prezentirati još samo kroz fikcionalizaciju.⁶

Od početka ožujka 2020. godine, kad je isprva dnevno zahvaćala stotine tisuća ljudi u svim dijelovima svijeta i odnosila desetke tisuća životâ tjedno, do rujna, kad je već bilo zaraženo preko dvadeset pet milijuna ljudi i preminulo gotovo devetsto tisuća, dok sada na kraju godine obuhvaća više od sto sedamdeset milijuna zaraženih i preko milijun i pol umrlih, pandemija je nedvojbeno iz temelja ugrozila funkcioniranje

⁴ UN, “Refugees and Migrants”, <https://refugeesmigrants.un.org/global-series-events>.

⁵ Steven Soderbergh 2011, *Contagion* (scenarij Scott Z. Burns). Za stariju evropsku produkciju na temu epidemije malih boginja u Poljskoj v. Roman Zaluski 1972, *Zaraza*, te Jugoslaviji, Goran Marković 1982, *Variola vera*.

⁶ Vidi primjerice seriju dokumentarnih filmova pod naslovom “At Home”, s imenom pojedinih zemalja u dodatku (Španjolska, Poljska, Finska, Italija, Bugarska...) koji se u raznim stilskim izričajima bave temom suspenzije socijalnog života u uvjetima pandemije (https://www.imdb.com/title/tt12151186/?ref_=fn_al_tt_1). Za primjer fikcionalizacije dokumentarnog žanra v. Al Cambell i Alice Mathias 2020, *Death to 2020*.

Ijudske civilizacije na globalnoj razini, ugrozila proizvodnju, promet, zdravstveni sustav i, konačno, psihološko zdravlje, socijalnu infrastrukturu i politički poredak svih društava.

To uključuje dakako i *mjesto “pisca ovih redaka”*, definirano kao “rad od kuće” u uvjetima propisane opće “socijalne distance” i dodatno temeljito uzdrmano zemljotresom u Zagrebu u nedjelju, 22. ožujka, ujutro u 06:24, te novim potresom od 29. prosinca u 12:19, s epicentrom u Petrinji i devastirajućim razaranjima u okolnim gradovima i selima.⁷ Usprkos tome, epidemija je od početaka u ožujku do drugog i trećeg vala u rujnu i u prosincu, koji kontinuirano traju, poprimila i zadržala čudnovat hibridni karakter stvarne fikcije ili fikcionalne stvarnosti. Dok se najveći dio protu epidemioloških mjera nacionalnih vladâ, njihovih stručnih timova i internacionalnih zdravstvenih tijela provodi u obliku borbe protiv fantomski nepoznatog ali realnog neprijatelja, u dijelovima opće i stručne populacije, od prirodno-znanstveničke preko društvene i humanističke inteligencije, pandemija je pretrpjela različite moduse interpretacije. Njihov raspon seže od različitih procjena opasnosti (smrtnosti), preko sumnjičenja za manipulacije sve do proglašenja izmišljotinom i zavjerom tih istih vlada. Kao po obrascu filmskih fikcija, cjelokupna stvarnost, uključujući i procese negiranja pandemije, ponaša se kao *rat interpretacija*.

Na takvoj pozadini i ovaj komentar, planiran kao postskriptum zbirci triju studija o antihumanističkom nasljeđu suvremenog posthumanizma, počinje kliziti ka popisu narativa o “kraju svijeta kakav smo poznavali”, premda se ograničava na kritike nekih filozofskih interpretacija aktualne koronakrise, “barem u nacrtu”. Pritom, čini se da i u stvarnosnom žanru filozofske naracije o svijetu stvari izmiču kontroli. Sve veća količina filozofskih i srodnih tekstova svjetski istaknutih autora gotovo da oponaša narastajuće bilance pandemije i odlaže dovršenje samog ovog teksta pretvarajući ga u neku vrstu kronike čekanja na odluku izdavača o publikaciji: dok se odlažu rokovi za realizaciju izdavačkog programa, tekst se nekontrolirano širi kroz dorade i preinake, nova otkrića stare lektire, dodatne reference na nove publikacije koje

⁷ Vidi npr. izvještaj Deutsche Welle, 29. 12. 2020., <https://www.dw.com/hr/jak-potres-pogodio-hrvatsku/a-56083852>.

se pojavljuju gotovo na dnevnoj bazi.⁸ Pritom nije riječ samo o efektu masovne prirode medija da proizvodi masovne i instantne reakcije na aktualne događaje. Riječ je možda još više o tome da “svi žele raspravljati i argumentirati”, kako se izrazio Jean-Luc Nancy (2020a), uključujući i sebe. Doista, to da svi žele svjedočiti ne vidimo samo sad kod svih stručnjaka i nestručnjaka, pozvanih i samozvanih komentatora, koji se dnevno javljaju u medijima, ili autora na koje se ovaj tekst referira, uključujući i “pisca ovih redaka”, nego još od Tukididova izvještaja o “kugi” u Ateni početkom peloponeskih ratova 430/429. godine p.n.e. Ipak, različito od Tukididova epistemičkog optimizma u pogledu “budućeg prepoznavanja pošasti”,⁹ ili pak novog optimizma Nancya da “povjerenje, umješnost i odluke dominiraju na globalnoj razini i sve više poprimaju obliče u kolektivnoj imaginaciji” (2020a), stanje duhova u filozofiji i srodnim humanističkim disciplinama, a također i u znanostima, čini se daleko složenije u svojim “sumnjama, pokušajima i vježbama”, kako je to za “humanistički diskurs” nasuprot “nebeskom” davno sročio Michel de Montaigne. Mišljenja stručnjaka čak i o naoko jednostavnim pitanjima kao što je “učenje od povijesti” ili međusobna usporedivost historijskih pandemija u rasponu od tzv. “Justinijanove kuge” preko triju valova “crne kuge” od Srednjeg preko Novog vijeka sve do kasnog 19. stoljeća i ranog 20. stoljeća, razlikuju se međusobno do isključivosti.¹⁰ Virus je, čini se, radikalnije podijelio javnost od svih dosadašnjih zaraza, i to iz najmanje očekivanog razloga – zbog nemoći medicinske znanosti pred jednostavnim fenomenom poput virusa za koji se gotovo samorazumljivo pretpostavlja da ne može biti toliko nepoznat najpouzdanim od današnjih znanja o čovjeku.

⁸ Nakon prvih pojedinačnih reakcija “vodećih svjetskih intelektualaca”, od kojih će se na neke ovdje pobliže referirati, izdavačke kuće posežu za masovnjim oblikom “očitovanja” i “pamfleta”, iako s kašnjenjem. Vidi npr. Rittgerodt 2020.

⁹ Vidi Tukidid 1957, *Povijest peloponeskog rata*, II. 48.3: “Ja ћu reći kako je [zaraza] nastajala i po čemu bi netko, motreći je, mogao što o njoj unaprijed znati da je bolje prepozna, ako bi opet provalila. To ћu prikazati jer sam i sam od nje obolio i vidio druge kako trpe” (110). [Prijevod Stjepana Telara neznatno izmijenjen prema grčkom predlošku Thucydides 1956.]

¹⁰ Tako u navedenom DeGruyterovu pamfletu (Rittgerodt 2020) historičar pandemija Merle Eisenberg dovodi u pitanje razmjere i smisao globalnih komparacija, dajući prednost lokalnim posebnostima. Suprotno tome, mikrobiolog Costas Tsiamis (2020: 21) ističe kontinuitet. Vidi također i rasvjetljavajući članak o epidemiji kolere u Evropi u 19. stoljeću, Alex de Waal 2020.

Hibridni svjetski rat

Epidemija je, kako je dobro poznato, izbila početkom siječnja 2020. godine u milijunskom kineskom gradu Wuhanu i ubrzo se, nakon otkrića žarišta u talijanskoj pokrajini Lombardiji, pretvorila u pandemiju.¹¹ Svjetska zdravstvena organizacija (World Health Organisation) proglašila je pandemiju bolesti COVID-19 tek nakon dugog oklijevanja, sredinom ožujka 2020. godine, smatrajući je najprije oblikom gripe.¹² Virus "iz Wuhana" u zapadnim je medijima najprije proglašen "tajanstvenim"; pitanje geografskog porijekla postalo je kulturno-političkim predmetom spekulacija o životinjskom ili sintetičkom izvoru, lokalnoj tržnici ili laboratoriju, prirodnom događaju ili planiranom podmetanju. Manjak biomedicinskog znanja, koji od samog početka prati objekt dajući mu karakteristike subjekta koji "želi" i "ima interes", koji "vodi igru", nije kompenziran samo viškom fikcionalnog znanja o biopolitičkim aspektima, zavjerama i manipulacijama. Kognitivni manjak je preokrenut u politički višak kroz geste nadmoći: virus je proglašen "nevidljivim neprijateljem", a bioznanstvene i zdravstvene službe postavljene na "prvu liniju fronte"; civilno stanovništvo je kategorizirano u ugroženo, ugroženije i najugroženije skupine; uvedene su karantene za gradove, regije i države; proglašena su izvanredna stanja s vojskom na ulicama gradova, policijskim patrolama na cestama, djelomične ili potpune zabrane kretanja.

Bilo je još samo pitanje trenutka kad će stvarna noćna mora civilizacije postati predmetom fikcionalizacijâ u najrazličitijim formama od konfabulacijâ do službenih deklaracija. Usprkos relativno brzom ovlađavanju krizom u Kini, eksponencijalni rast pandemije u Evropi i SAD-u, a potom u Australiji, Južnoj Americi i Indiji, rezultirao je hibridnim ratom na globalnoj razini "svih protiv sviju". Optužbe zapadnih vlada na račun kineskih vlasti za netransparentnost podataka o karakteru i porijeklu virusa, za tipičnu autoritarnu politiku prema stanovništvu, odmah su i sâme proglašene zapadnjačkim rasizmom. Nakon što se pokazalo da optužbe na račun kineske vlade nisu posve neosnovane, u općoj kafoniji počele su izlaziti na vidjelo potvrde o rasističkom antikineskom

¹¹ Virus je otkriven u prosincu 2019. godine u Kini i službeno nazvan SARS-CoV-2. Usp. World Health Organisation 2019.

¹² Vidi Time, 11. 3. 2020., <https://time.com/5791661/who-coronavirus-pandemic-declaration/>.

karakteru nekih reakcijâ na Zapadu ili o poricanjima, samoobmanama o sigurnosti i nesposobnosti djelovanja zapadnih država, a također i indicije da je virus bio prisutan u otpadnim vodama velikih talijanskih gradova prije nego što je uopće otkriven u Kini.¹³ Kakofonija je ponovo postala univerzum u kojem sve ima smisla, samo ne razlikovanje istine od laži.

U ratu s “tajanstvenim virusom” Evropa je postala *kulisom rata*. Vraćene su “stare granice prije Schengena”, a epidemiološke mjere postale su političke *res gestae* bez definiranog slučaja ili *sindrom* stanja stvari bez same stvari, baš kao što su vjerski obredi bez vjernika postali prizori doslovnog praznovjerja – izvedbe ritualnih gesti, performansi bez performativa. Pragmatična pitanja poput korisnosti ili nekorisnosti zaštitnih maski postala su *alegorijom* za stvarni nedostatak zaštitne opreme i političkim sredstvom za suzbijanje panike, malverzacija i divljanja cijena. Mjere “obavezne samoizolacije” postale su pitanjem građanskih sloboda naspram države, predmetom otpora i alarmom protiv masovne kontrole. Obavezno nošenje zaštitne maske proglašeno je, nakon paradoksalno na desnom ideološkom krilu, pitanjem individualnog prava na proizvoljno ponašanje i sâmo postalo maskom drugih stvarnih društvenih nesloboda, osobito manjinskih. Samo je masovni priljev civilnih žrtava iza fronte davao dokaz o stvarnosti igrokaza: “Ne gledamo nikakav film. Ovo je stvarnost. Prihvate odgovornost za sebe i druge.”¹⁴ U ratu s koronavirusom, koji američki predsjednik Donald Trump nagašeno propagandistički naziva “kineskim”, SAD je postao poprištem pravih i masovnih građanskih sukoba s državnim aparatom povodom hapšenja crnca Jacoba Blacea, tipičnog incidenta s nasiljem bjelačke policije prema pripadnicima afroameričke populacije SAD-a, koji su eskalirali u nov val pokreta protiv rasizma i za emancipaciju crnaca pod nazivom “Black Lives Matter”.¹⁵

¹³ Vidi Syam 2020.

¹⁴ Rečenicu je izrekla dr. sc. Alemka Markotić, članica Nacionalnog stožera za civilnu zaštitu RH, nakon što je nepridržavanje mjera “socijalne distance” usporedila s bioterorizmom. Vidi Dnevnik.hr, 21. 3. 2020., <https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/alemka-markotic-ne-gledamo-film-ovo-je-stvarnost-ako-zelimo-koronaparty-imatemo-ga---598465.html>.

¹⁵ Za prikaz dogadaja v. npr. <https://eujsonline.com/story/news/2020/08/27/questions-police-use-force-after-kenosha-shooting-answered/5645186002/>.

Da hibridni rat svijeta sa samim sobom u posvemašnjoj kakofoniji mjerâ i različitih reakcija na njih, od prihvatanja do silovitog odbijanja, doista nalikuje na ostvarenje književnog klišea o kraju svijeta kroz dovršenje naracije o kraju svijeta dokazala je na koncu filozofija, no ovog puta ne kroz Marxovu noćnu utrku s *deadlineom* za dovršenje rukopisa. Sada se u tipično disonantnom sazvučju filozofskih diskursâ, kognitivna zbrka ili tzv. "posthumano stanje" (R. Braidotti) ostvarilo pod formulom pošast fantazije čiji je autor i sâm postao jedan od aktera koronakrise s prve linije virtualne fronte.¹⁶ Ono što je bučni Slavoj Žižek razvikivao kao "nestajanje svijeta kakav poznajemo", ali sad kroz udar *realnog*, a ne iz fikcije, na drugoj strani je samozatajno tih Giorgio Agamben propovijedao kao "izumijevanje epidemije".¹⁷ Iako na potpuno suprotstavljenim pozicijama virološke dijagnoze, obojica su se slagala u pretkazanjima neposredne opasnosti od "totalitarne biopolitičke kontrole". Suprotno obojici, treći su se, kao Alain Badiou, okrenuli analizi kognitivnih uvjeta koronakrise i stavili svoje tekuće kritike društvenih procesa na čekanje.¹⁸ No, dok Badiou, polazeći od potpuno suprotne pretpostavke o poznatosti virusa, prihvata restriktivne protuepidemijske mjere politike, "čak ako dolaze i od nesretnog Macrona", dotle Jürgen Habermas formulira paradoks da iz manjka znanja o virusu i nužde djelovanja u općoj nesigurnosti nastaje višak znanja i izvjesnost o strategijama djelovanja u neznanju: države se moraju orijentirati prema temeljnim načelima na kojima su konstituirane umjesto prema kalkulaciji nepoželjnih ekonomskih troškova.¹⁹ Pritom Habermasova aluzija na sokratovski paradoks viška znanja o neznanju, iako implicitna, jedva prikriva specifično kašnjenje filozofa za "svojim" vremenom i, napose, usputni karakter njegove reakcije na pandemiju, nazvanu editorski "prve pomisli" o "globalnoj i istovremenoj nesigurnosti, nasuprot lokalnim i asinkronim krizama". O dometu tih kolizija bit će riječ u završnici ovih refleksija.

¹⁶ Vidi Žižek 1997 i 2020 (TV-intervju).

¹⁷ Vidi Agamben 2020, "L'invenzione di un'epidemia", u *Una voce di Giorgio Agamben*. Quodlibet, 26. 2. 2020. Za kritiku i suprotno tumačenje v. Nancy 2020b.

¹⁸ Badiou 2020 (za autorsku verziju teksta u francuskom izvorniku v. bibliografiju).

¹⁹ Habermas 2020. Radi se o usputnim i uopćenim opaskama u intervjuu u *Frankfurter Rundschau* (10. 4. 2020.) koji je u glavnini posvećen objavi najnovije Habermasove knjige *Auch eine Geschichte der Philosophie* [I ovo je povijest filozofije] o odnosu znanja i vjere, objavljene krajem 2019. godine u dva sveska na više od 1700 stranica, koja je u međuvremenu doživjela tri izdanja.

Takva epistemička dezorientacija u povodu epidemiske zaraze nije nipošto nova, a najmanje postmoderna. Ona samo reproducira dezorientaciju pred “nepoznatom pošasti” na vrhuncu klasičnog antičkog političkog doba kakvu nalazimo u već citiranom Tukididovu opisu “kuge u Ateni” koja je oglasila početak dugog procesa političke, moralne i kulturne dekadencije Helade, najprije one s demokratskim ustavima.²⁰ Tako ni “misteriozni kineski virus”, za koji je u međuvremenu utvrđeno da se počeo širiti asimptomalno, takoreći *incognito*, baš kao i “pošast u Ateni”, nije ušao samo u dijelove zdravstvenog sustava nego je inficirao i kognitivni svijet filozofije. Neprijatelj je ušao takoreći na prepad. To svojstvo je u mišljenjima mnogih učinilo virus posebnom kategorijom semiotičkog karaktera ili “infovirusa” o kojem “ni medicinska znanost ni naš imuni sustav ne znaju ništa” (Bernardi 2020). No, više od toga, doksastički ratovi filozofâ s podjelama mnijenjâ na ekstremno suprotna i pretjerana gledišta o naravi, uzroku i političkim posljedicama pandemije polučili su, kao dodatni učinak, tipični prezir šire intelektualne i kulturne javnosti prema filozofiji koji je prati od njezinih početaka. Tako, konačno, urednik renomiranog njemačkog tjednika *Die Zeit* piše:

Moglo se predvidjeti. COVID-19, kuga našeg doba, zarazila je duhove proizvodača mnijenja koji se u Evropi rado tituliraju kao filozofi. Jedni čeznutljivo prizivaju svemoćnu državu kao spasitelja, drugi drhte pred njime kao kvariteljem slobode. (Joffe 2020)

Osim što je očito, iako nesvesno, u ovom paušalnom stavu riječ o ironizaciji na račun filozofa koja se sâma hrani autoironijom filozofije iz poznatog Platonova pitanja o tome jesu li filozofi smiješni na sudu javnosti, ne treba smetnuti s uma ni to da se tada, kao i sada, radi o javnosti u liku konkurenčnih producenata javnog mnijenja koji negiraju filozofiju iako je pritom recikliraju za svoj redovni kulturni diskurs.

²⁰ Tukidid 1957, II. 47.4: “Ni liječnici je, naime, nisu u početku mogli liječiti zbog neznanja, nego su sami najviše umirali što su više posjećivali bolesnike, a ni druga kakva ljudska vještina nije pomagala. I što su se utekli u hramove ili poslužili prorostvima i tomu sličnim, sve je bilo beskorisno, te na koncu, kako ih je zlo svladalo, okaniše se i toga.”

Glupavi entiteti. Žižek i virus

Ako su mnogi intelektualno ambiciozni masovni mediji i stotine blogera spremno prihvatali Žižekov proglaš novog "kraja svijeta kakav smo do sada poznavali" kao trčanje na štafetu, masovnomedijska kampanja sva-kako je očekivana i posve razumljiva. To važi barem s obzirom na ideal medija da instantno, bez kašnjenja, a ako je moguće unaprijed i ekskluzivno, koproduciraju stvarnost imajući na *live-vezi* njezine aktere. To je doduše solidan surogat za to što mediji još nisu isključivi producenti stvarnosti usprkos načelu "što nije bilo u mediju, nije se dogodilo", međutim koronakriza je pokazala da reakcije vodećih svjetskih kritičkih intelektualaca mogu biti osebujnije i manje očekivane nego reakcije medijskih producenata. Iako posve daleko od poricanja gole stvarnosti epidemije, Slavoj Žižek je u navedenom intervjuu za TV postaju *Russia Today* preko platforme Skype, tipičnog intermedija u mediju u doba pandemije, premašio sama sebe lansiravši nekoliko "ultimativnih" teza koje, ponovo tako tipično za njega, fiksiraju ono najnepoznatije na do-sad poznatome o svijetu. Pritom su netipični posve nova, izvanteorijska ozbiljnost i dramatični ton koji ipak nije mogla potisnuti ni Žižekova poslovična retorika paradoksa:

Jedino što znamo, jest da ne znamo ništa o virusu. Ono što nas ugrožava nije nikakav superinteligentni *alien*, nego virus kao najgluplji oblik života. – Čitava stvar je preozbiljna da bismo smjeli paničariti. Umjesto panike i sebičnog ponašanja država i pojedinaca, moramo biti solidarni jer smo svi u istom čamcu. To je ono što ja nazivam "komunizam". – Umjesto panike, moramo zastati i shvatiti da smo fragilni entiteti. (Žižek, TV-intervju 2020)

Intervju je svakako preuzak i nestabilan format za iskazivanje obavezujućih teza, no u njemu nije samo sažet više-manje isti sadržaj kakav nalazimo na drugim mjestima i intervencijama s kompleksnije izvedenim argumentima, nego i isti problemi.²¹ U naprijed navedenom citatu, montiranom od izabralih stavova iz TV-intervjua, Žižek reciklira opća mjesta medijskog javnog diskursa i dovoljno je prepoznatljivo što je to sadržajno novo u njegovom doprinosu prosvjećivanja svjetske javnosti oko epidemije koronavirusa. Ne računajući opća mjesta poput

²¹ Vidi u međuvremenu objavljenu zbirku kolumni i eseja Žižek 2020.

potrebe za solidarnošću pojedinaca i država nasuprot sebičnosti, put ponašanja Njemačke koja je, kako ističe Žižek, odmah obustavila izvoz medicinske opreme, njegova kvalifikacija o sebičnosti nije samo preuranjena i nereflektirana. Demantirali su je pokušaji američkog predsjednika Trumpa da kupi ekskluzivna prava na tekuća istraživanja na cjepivu jedne farmaceutske firme u Tübingenu, čemu se usprotivila njemačka vlada.²² Ona podjednako otkriva simptome moralističke regresije jedine preostale „nesmiljene kritike svega postojećeg“, kao što i stav kako „moramo shvatiti da smo u istom čamcu“ sadrži još samo asocijativnu, *ad hoc* reciklažu pozitivističke filozofije znanosti Bečkog kruga (O. Neurath); treći stav, dramatično otkriće kako smo „fragilna bića“, možemo zabilježiti još samo kao čudnovatu koncesiju zakletog antiegzistencijalista heideggerijanskom egzistencijalu „bitka-za-smrt“. Što je do jučer za i kod Žižeka vrijedilo kao filozofski trash, danas zvuči kao samoutjeha foucaultovskog stoika koji mudruje o skrbi za sebe i upravljanju drugima.

Tako je u samo jednom intervjuu kroz nekoliko ponavljanja iste fraze o fragilnosti čovječanstva u zajedničkom čamcu, Slavoj Žižek supstituirao gotovo trideset godina vlastitog rada na kritici ideologije fragilnosti ljudskog bića pseudoanalitičkim plitkostima čija se vjerodostojnost može mjeriti još samo rasponom između stilske idiosinkrazije njegovih artikulacija i banalnosti notornih medijskih sadržaja koje izriče. Reciklaža općih mjesta aktualnog javnog diskursa uključuje dakako i prognoze o uspostavi režima totalitarne kontrole iz izvanrednih mjera za suzbijanje epidemije. S obzirom na Žižekovo uskrisenje fragilnosti čovjeka iz pepela vlastite kritike takve ideologije, ni pretvaranje hipotetske opasnosti od totalitarne virtualne kontrole u izvjesnu budućnost ne može više djelovati začudno. Projekcijom aktualno prisutne opasnosti u budućnost Žižek teorijski fikcionalizira i mistificira nešto što ne samo da već jest stvarnost nego je posve lišeno mistične aure. Događaji i procesi nelegitimne kontrole i progona pojedinaca koji su je prekršili u ime svih ljudi već su dio zbilje i na dnevnom redu globalnih diskusija, između ostalog kroz njegove intervencije. To stanje „već nadošle budućnosti“, rečeno žargonom heideggerovske hermeneutike fakticiteta,

²² Vidi *Forschung und Lehre*, 15. 3. 2020., <https://www.forschung-und-lehre.de/politik/donald-trump-will-zugriff-auf-tuebinger-impfstoff-firma-2608/>.

nastupilo je davno prije izbijanja epidemije koronavirusa, najkasnije od slučajeva Assange i Snowden. Otud nije jasno što bi trebao biti dobitak od projiciranja sadašnje prakse tajnih službi najvećih država u budućnost, osim ako vrijednost takvog iskaza ne leži u mjestu iskazivanja, na globalnom TV kanalu *Russia Today* kao da kanal ne financira upravo jedna takva država.

Iako epistemičke i političke posebnosti nove pandemije naočigled postaju možda najozbiljniji kandidat za analizu paradoksa “poznatog nepoznatog” kakvu je Žižek svojedobno, povodom medijskih otkrića o sistematskom seksualnom mučenju i ubijanju iračkih vojnika u Abu Ghraibu i zatvorenika u Guantanamu, prikazao na “amaterskoj filozofiji” američkog ministra obrane Donalda Rumsfelda iz 2002. godine, takve analize sada u potpunosti izostaju.²³ Dok je tada Rumsfeldovo “trijadi poznatog poznatog, nepoznatog poznatog te nepoznatog nepoznatog” dodao četvrti moment “nepoznatog poznatog” ili freudovskog nesvjesnog (Žižek 2004), sadašnje Žižekovo rasvjetljavanje fenomena seže samo do druge, uvjetno rečeno sokratičke razine (“jedino što znamo jest da ne znamo ništa o virusu”), a njegov rezultat – iracionalizacija virusa (“najgluplji oblik života”) i istovremena esencijalizacija ultimativnog znanja o čovjeku (“fragilni entitet”) – stvara gotovo transpsiho-analitički kuriozum “neznanja koje ne zna samo sebe”. Naime, Žižek ne samo da se ne hvata u koštač s aspektima krize koji najviše uznemiravaju javnost, od nepoznatosti virusa do eratičkih epidemioloških mjera, nego sâma njegova intervencija počinje nalikovati trećem Rumsfeldovu slučaju nepoznatog nepoznatog. U oblicju svjetski notornog filozofa taj alien odjednom, iz nepoznatih razloga, oslobađa do tada nepoznate sklonosti da se, posve atipično, uzdiže iznad fenomena kroz intelektualni prezir i postaje – kako je to svojedobno kvalificirao Hegel – filozofski “glupav”. Umjesto da se poduhvati same nepoznatosti (ili čak samo “gluposti”) virusa, Žižek postupa kao da je teorijski bijesan na nepoznati fenomen koji izmiče analizi, moralno osupnut nad zavjerom nekog

²³ Izvorno radi se o frazi iz Rumsfeldova odgovora na novinarsko pitanje s press konferencije od 12. 2. 2002. godine, povodom optužbi protiv iračkog režima da op-skrbuje teroriste oružjem za masovno uništavanje (v. https://en.wikipedia.org/wiki/There_are_knowns#cite_note-12). Taj je odgovor napravio veliku hermeneutičku karijeru i inspirirao dokumentarni film *The Unknown Known* Errola Morrisa iz 2013. godine.

glupog ali podlog subjekta i razočaran kao konzument SF-a. Zauzvrat, sve tri pozicije nemoćne žrtve kompenzirane su stavom totalnog ovlađavanja: očekujemo da je ono što nas ugrožava pametnije od nas. Na taj način, proglašena glupost virusa samo je glupost našeg stava o virusu. Jedino zanimljivo na “ozbiljnosti” Žižekove frivolne retoričke figure o “preozbiljnosti situacije da bismo smjeli paničiti” jest to da nepoznat virus dobiva moralnu kvalifikaciju svoje kognitivne i biopolitičke bezvrijednosti, oblik života nevrijedan života i pažnje, takoreći parija znanstveno transparentnog svijeta, nesposoban da bude spoznat, barem u diskursu jednog virološki uspaničenog filozofa.

Premda su ovakvi zaključci o Žižekovim stavovima naravno samo opcionalni, a moja intencija nije zaštita bioetičkih prava virusa SARS-CoV-2 od Žižekove nekorektne deskripcije, razlozi za negativno vrednovanje njegove intervencije dovoljno su trivijalni da ih ne treba pojačavati presmjelom hipotetičkom interpretacijom. Žižekova kvalifikacija virusa tek je efekt posvemašnje biomedicinske *neobaviještenosti* medijski najtraženijeg filozofa današnjice koji ili ne može reći Ne! užitku permanentne medijske mobilizacije ili ne može koncipirati *relevantan* govor o predmetu govora.²⁴ Nazvati smrtonosni virus glupim, dok znanost posve sigurno oduvijek zna da je virus najrealnija od svih mogućih opasnosti za čovjeka, nije više čak ni duhovito, a još manje je potrebna još jedna reciklaža fantazije o napadu izvanzemaljaca da bismo koncipirali razmjere i karakter epidemije pseudokognitivnim i pseudobiološkim kategorijama poput “glupog oblika života”²⁵.

Pravi devastirajući učinak Žižekove fantazije postaje vidljiv u prijelazu s objekata njegovih kulturno-ideoloških analiza na *veridički* diskurs o epidemiji i čini ga *nadrealnim*. Formulu za takvu “pošast mašte” dao je sam Žižek. Jedino glupo i trivijalno na filozofskoj priči o koronavirusu zapravo je akt filozofa koji iz inercije ili automatizma medijski zakupljenog mišljenja reciklira uhodane misaone matrice i tako zadaću analitičkog mišljenja *hic et nunc* pretvara u *ready-made* sheme pod

²⁴ Za razmjere neobaviještenosti Slavoja Žižeka o koronavirusu vidi polemičku kolumnu istraživačke novinarke Nataše Škaričić na portalu Lupiga.com od 18. 3. 2020. (2020a), pri čemu se kvalifikacija “nevažnih” odnosi na prve intervencije S. Žižeka.

²⁵ Suprotno Žižeku, Nancy (2020a) ističe sve veće izazove u definiranju složenosti živih bića, u napetostima između tehnike i metoda znanstvenih otkrivanja naspram nesigurnosti objašnjenja i potrebu za stalnim praćenjem znanstvenih publikacija.

kategorijama solidarnosti, jednakosti, *fragilnosti*, svih nas i sl. utiskujući svoj *brand* u opća mjesta. Politički glupo je još samo to što ih bez ikakve distance dijeli s aktualnim žargonom političkog *establishmenta* prema kojem se navodno odnosi kritički. Iako je takva parada *mainstream* diskursa krajnje začuđujuća za jednog materijalističkog dijalektičara “blizeg Hegelu nego Marxu”, takva zamjena genuine refleksije *ready-made* pojmovnikom prispodobiva je još samo antifilozofskoj verziji antumjetnosti (Groys 2012).

Invencija invencije. Slučaj Agamben

Tezom o “invenciji epidemije” u svrhu masovne biopolitičke kontrole ljudi Giorgio Agamben je dosegnuo daleko dublje točke od poslovične nesuglasnosti filozofije oko aktualnih gorućih pitanja.²⁶ U međuvremenu, od travnja 2020. godine do recentnih događaja u rujnu, teza je napravila značajnu karijeru, izazvavši najprije potres u blogerskoj i kolumnističkoj kulturi da bi se realizirala kroz stvarne političke demonstracije u SAD-u, Berlinu, Melbourneu. Gledano iz perspektive Agambenovih reminiscencija o književnom motivu “kraja svijeta” u kolumni pod istim naslovom iz studenog 2019. godine, teza o invenciji epidemije, izrečena u rano proljeće naočigled potonuća zdravstvenog sustava Lombardije, jedne od najbogatijih evropskih regija, u kaos, ne doima se kao udarac realnog u ljudski svijet.²⁷ Njegovo nesvjesno je, kao i Žižekovo, daleko banalnije: riječ je neproračunatom, ali nepogrešivo točnom potonuću arke u deluviju koji je sam predvidio.

U kolumnama na blog-platformi svog izdavača *Quodlibet*, Agamben se od izbijanja krize u Italiji u veljači 2020. godine deklarirao kao protivnik uvođenja “izvanrednog stanja” pod izlikom epidemiološke kontrole krize.²⁸ Pritom Agamben nije samo nekritički usvojio tada rašireno uvjerenje kako se radi samo o “jačem obliku sezonske gripe”, koje je već od

²⁶ Vidi tematski blok “Coronavirus and Philosophers” u *European Journal of Psychoanalysis*, 2020. Takoder van den Berge 2020; Christaens 2020.

²⁷ Agamben 2019.

²⁸ Agamben 2020. Prve tri kolumnne kao i reakcije na njih objavljene su na engleskom jeziku u tematskom bloku časopisa *European Journal of Psychoanalysis* (2020) i drugdje (<https://itself.blog/2020/03/17/giorgio-agamben-clarifications/>).

početka širenja epidemije postalo mantrom u svijetu,²⁹ nego je ustrajavao na identifikaciji i ocjeni naravi epidemije – radilo se o “invenciji” biopolitičke vlasti i disproporciji između stvarnog stanja naspram izvanrednih mjera politike. Pri tome, nov pojam “socijalne distance” za jednu od glavnih protuzaraznih mjera zauzeo je posebno privilegirano mjesto u njegovim refleksijama.³⁰

Frapantni su učinci takvih intervencija. Agamben je, iako iz drugačijih razloga, postao usporediv s bizarnim poricateljima destruktivnog potencijala pandemije, poput predsjednika SAD-a Donalda Trumpa, Bjelorusije Aleksandra Lukašenka, Brazila Jaira Bolsonara ili britanskog premijera Borisa Johnsona. Kako je poznato, ovaj posljednje navedeni je kratko nakon svojih grotesknih izjava o epidemiji, poput one da se “Britanci trebaju pripremiti za gubitak svojih najmilijih” i još groteskijih planova za njezino suzbijanje (v. Benvenuto 2020), obolio od bolesti COVID-19, nakon čega je dospio na intenzivni odjel bolnice. Kasnije, vrativši se na posao, uvijek iznova je zahvaljivao liječnicima što su mu spasili život, da bi danas uvodio najstrože protuependemiološke mjere. No, Johnson je u tome ipak ostao ispod groteskne razine Trumpa i Bolsonara, za koje se smatra da su zbog podcjenjivanja zaraze i pod izlikom održanja ekonomske aktivnosti u većoj mjeri negativno utjecali na razvoj pandemije u SAD-u i Brazilu, najvećim žarištima zaraze s najvećom stopom smrtnosti.

No, premda je takva kompromitacija društvom loših političara sva-kako slučajnog i izvanjskog karaktera, njezin razlog nipošto nije slučajan. Agambenova analiza epidemije kompromitirajuća je već u njegovu strateškom izboru. Riječ je o hiperreflektiranom karakteru analiza koje se, umjesto iz genuino nove refleksije kakvu očigledno zahtijeva suočavanje s novim izazovnim predmetom, hrane iz autoreferencijalnih teorijskih prepostavki i odvijaju kao neposredna primjena već go-to-vih vlastitih teorema. Dok površnost i brzina *ready-made* komentara kod Žižeka dovode do nedosljednosti, preokretanja ili opoziva njegovih vlastitih filozofskih pozicija, korištenje gotovog misaonog modela kod Agambena daje posve drugačiji autodestruktivni učinak. Agamben pristupa analizi epidemije koronavirusa s unaprijed formiranim anali-

²⁹ Agamben 2020, “L’invenzione di un’epidemia”, kolumna od 28. 2. 2020.

³⁰ Agamben 2020, “Distanziamento sociale”, kolumna od 8. 4. 2020.

tičkim aparatom od osnovnih i najopćenitijih kategorija svoje filozofije biopolitike kakvu je razvio u bestselleru *Homo Sacer* iz 1995. godine (Agamben 2006). Premda je takav postupak autoprимjene tipičan, legitiman i svakako očekivan ne samo u filozofiji nego i u znanostima, njegovi učinci – teza o invenciji epidemije i opasnost od uvođenja permanentnog izvanrednog stanja – nisu samo prognoze iz neosiguranih tvrdnji nego su očigledno krivi i u rezultatu i u pretpostavkama, i zavivaju hitnu reviziju.³¹ S njegovim radovima krajem 1990-ih oživljena je filozofija biopolitike Michela Foucaulta iz 1970-ih koja doživljava treći ciklus recepcije. No, umjesto pobjedničkog teorijskog hoda, biopolitička filozofija doživljava upravo ili masivna odbacivanja ili šalje pozive za spas iz debakla Agambenove primjene vlastitih biopolitičkih teorema na epidemiju koronavirusa.³²

Agambenova *petitio principii* ne očituje se dakle samo u bizarnom podcjenjivanju opasnosti od pandemije. Promašaj se vidi još prije i više u premještanju analitičke pažnje s dokazâ koje isporučuje realnost epidemije na apstraktну naraciju koja se generira samo iz kategorija i načela vlastite filozofske teorije, a prema predmetu koji opisuje odnosi se apriorno. Posve otporan na Aristotelovo metametodološko geslo da “pod prisilom fenomena” moramo revidirati misaono uspostavljene spoznaje i metodu,³³ Agamben uzima novu empirijsku situaciju samo kao povod za diskurzivno odmotavanje teorijskog algoritma oblikovanog na razlici *bios-zoé* koji, međutim, ne pripada nikome manjem nego upravo Aristotelu.³⁴ Na takvoj matrici, epidemija koronavirusa u Italiji

³¹ Za ilustraciju derealizacije Agambenova kritičkog diskursa v. početnu rečenicu kolumnе pod naslovom “Contagio” [Zaraza] od 11. ožujka 2020. godine, pisano gotovo mjesec dana nakon prvih masovnih smrti u Italiji: “Jedna od najneljudskijih posljedica panike koja se u Italiji pokušava braniti svim sredstvima povodom takozvane epidemije koronavirusa nalazi se u samoj ideji zaraze, koja leži u osnovi izvanrednih hitnih mjera kakve je usvojila vlada” (kurziv B. M.).

³² Vidi Sotiris 2020. Suprotno Agambenovu privilegiranju centričnog difuznog pojma moći *odozgo* naspram acentrične moći, koja se izvršava *odozdo*, Sotiris afirmira da se biopolitika može koncipirati demokratski.

³³ Vidi Met. I. 5. 986b18-32 gdje Aristotel pripisuje Parmenidu osjećaj za realnost jer se uslijed evidencija iz opažaja osjeća “prisiljen slijediti pojave” i priznati stvarnost mnoštva osjetilnih stvari pored logički Jednog.

³⁴ Vidi Agamben: “[...] trebat će s obnovljenom pozornošću proučiti smisao Aristotelova određenja politike kao oprečnosti života [*zen*] i dobrog življenja [*eu zen*]. Ta je oprečnost naime u istoj mjeri impliciranje prvog u drugom, golog života u politički kvalificiranom životu. Ono što još valja preispitati u Aristotelovoj definiciji nisu samo,

postala je samo *slučaj biopolitike* u kojoj ne samo da je već izgubljena aristotelijanska “implikacija golog života u politički kvalificiranom životu” nego se sav kompleksni život čovjeka navodno svodi na mjere za održanje “golog života”, uništava društvenost i stvara pretpostavku za buduću totalitarnu biopolitičku kontrolu.³⁵

Iako Agamben razvija i ojačava takve stavove kroz minuciozne analize pojmove “društvene distance”, “kuge” ili “zaraze”, ili pak kroz odgovore na kritike i pojašnjenja,³⁶ takve fineze ne mijenjaju ništa na evidenciji da se u dnevničkim intervencijama, koje su izazvale burne reakcije *pro* i *contra*, radi o nečem metodološki suprotnom od onoga što on deklarira. Refleksija o ovom ili onom aspektu “takozvane epidemije”, koji Agamben uvijek iznova naglašeno proglašava “vrijednim refleksije”, ne uključuje ni i jednom trenutku refleksiju o samoj refleksiji. Umjesto toga, Agamben razvija melankolično-refleksivni narativ u kojem se samo na različitim pojmovnim dihotomijama reproducira dihotomija pojmovnog para *bíos-zoé*, pri čemu sâma ta binarna matrica ostaje neimenovana i nereflektirana. Samo odatle Agamben crpi svoju ishodišnu pretpostavku o tome kako smo u tolikoj mjeri postali određeni biopolitičkim imperativom da vrednujemo samo puko preživljavanje iznad svega, bez obzira na cijenu koju plaćamo kroz žrtvovanje društvenosti, u rasponu od obiteljskog, prijateljskog do poslovnog života.

Usprkos prisili fenomena – fenomena koji ne sačinjava samo nepoznati virus i biopolitički aparat države nego i visoko koncentrirana i brzorastuća smrtnost oboljenja COVID-19, koja rezultira stotinama umrlih dnevno, socijalno-psihološki i moralni aspekti izolacije i anonimizacije umrlih u pretrpanim bolnicama, moralne posljedice ukidanja običajnog

kao što je bilo do sada, smisao, način i moguće artikulacije ‘dobra življenja’ kao telosa političkog; nužno je prije upitati se zašto se zapadnjačka politika konstituirala ponajprije preko isključivanja [koje je u istoj mjeri uključenje] golog života. Kakav je odnos između politike i života, ako se život pokazuje kao ono što treba biti uključeno kroz isključenje?” (2006: 12).

³⁵ Odbacujući frontalno Agambenovu teoriju pandemije kao zavjere Nancy (2020a) ističe opći zakon globalne međupovezanosti kojom ne gospodari mračni zavjerenik, nego ciljevi tehnolo-ekonomskih sila (2020a).

³⁶ Vidi Agamben 2020, “Riflessioni sulla peste”, “Contagio”, “Chiarimenti”. Engleski prijevod u tematskom bloku *European Journal of Psychoanalysis* 2020, “Coronavirus and Philosophers”.

ukopa i tehnički problemi zbog njihove brojnosti³⁷ – Agamben ne uviđa da njegova teza o privilegiranju golog života pred društvenošću postaje bizarno opsoletna i iz kolumnne u kolumnu ustrajava u aprioristički konstruiranoj hipotezi o invenciji epidemije.³⁸ S takvim analitičkim aparatom Agamben ne promašuje u potpunosti samo najočiglednije od najgrubljih problema u realnom suočavanju s epidemijom nego i one virtualne. To je, kako su već istaknuli mnogi analitičari, nepredvidljivost novog virusa i nepostojanje cjepiva, a još veći problem predstavlja njegovo eksponencijalno širenje uslijed asimptomalne prenosivosti.

Štoviše, Agambenov metodološki promašaj postaje najočitiji na njemu najbližem terenu hermeneutičkog rada, interpretaciji pojma “socijalne distance”. Pritom zapravo samo evocira analizu masovnog čovjeka kod Elias Canettija: masovni čovjek je oblik “izokretog” individualizma, sazdanog na strahu od dodira s drugima. No, primjena Canettijeve dijalektičke figure straha od dodira na kolektivni korpus ne daje kod Agambena nikakav hermeneutički učinak jer ne prepoznaje karakter figure izokretanja: “socijalna distanca”, koja je kod Canettija nutarnji sa stojak individualizma, njegova utjelovljena negacija, kod Agambena postaje puki mehanički individualizam, reduciran na privilegiranje golog života *naspram* i *izvan* društvenosti. Za takav hermeneutički rezultat karakteristično je da Agamben, s jedne strane, u potpunosti ostavlja netematiziranom i nereflektiranom primarnu razinu analize, naime okolnost da se kod pojma “socijalna distanca” radi o jezičnoj frazi uobičajenoj u prosječnoj upotrebi u engleskom jeziku s konkretnim značenjem fizičkog razmaka i apstraktnim značenjem unutrašnjeg otuđenja, asocijalnosti. No, u primjeni na semantičke svjetove drugih evropskih jezika, gdje engleski ima status općeg službenog jezika administracije Evropske unije, ta fraza oslobađa samo drugu, apstraktnu polovicu svoje denotacije, daje reducirane ili posve suprotne značenjske efekte i izaziva drugačije reakcije stvarnih evropskih govornika od engleskih. Tako,

³⁷ Za korupciju pogrebnih običaja v. Tukidid II. 52.2: “Budući da je zlo preotimalo maha, ne znajući što će biti s njima, [ljudi] stadoše omalovažavati jednako i božje i ljudske zakone. Bili su poremećeni svi običaji koji su se prije držali kod pogreba, te su pokapali mrtve kako je tko mogao [...] I mnogi su besramno postupali te bi stavili svoga mrtvaca na tude lomače i tajno bi ih potpaljivali, a drugi bi bacili mrtvaca koga su nosili na drugoga koji je već gorio pa bi odlazili.”

³⁸ Za kritiku primjenjivosti Agambenova pojma “goli život” v. opservaciju u Sotiris 2020.

dok se fraza masovno i uniformno koristi u engleskom kôdu službenih tijela Unije ili pojedinačnih predstavnika pojedinih evropskih država i masovnih medija – i time usput razotkriva proces masovne lingvističke “uravniviloke” na razini Unije, usprkos divizijama prevodilaca – sve češće se čuju kritike takve jezične prakse i nepromišljenog nametanja tog tehničkog izraza, pozivi na osvještavanje krive denotacije i na odbacivanje njezinih implikacija.³⁹

Kartezijsko cjepivo. Badiou i korisna greška

Za dodatnu diferencijaciju pozicija u filozofskim refleksijama o pandemiji između dvaju ekstrema navest će već citiranu intervenciju Alaina Badioua na mrežnoj platformi njegovog engleskog izdavača Verso, kako zbog specifičnosti argumenta u usporedbi s intervencijama drugih autoriteta današnjice tako još više zbog kontrasta prema dvjema prethodnim intervencijama na kojem se bolje raspozna njihova narav.

Naime, suprotno Žižekovu uzbudjenom apelu da ne paničarimo zbog nepoznatog “glupog virusa” jer je situacija previše opasna za paniku, Badiou polazi od poznatosti virusa. Tu polaznu pretpostavku afirmira na temelju zaključka o kontinuitetu u službenom imenovanju novog virusa SARS2 prema epidemiji virusa SARS1 iz 2003. godine. Slijedom toga, Badiou je, različito od Habermasove (kasnije) intervencije, proglašio kognitivnu deflaciјu i preporučio pridržavanje striktnih protuepidemjiskih mjera kao jedino razumno što nam preostaje, čak ako dolaze i od “nesretnog Macrona”; u nedostatku bilo kakvih novih aspekata, jednu ozbiljnu kritiku treba uputiti vlastima koje nakon epidemije virusa SARS1 nisu potaknule istraživanja za prevenciju nove epidemije virusa koji je “potomak prvog virusa svoje vrste” (Badiou 2020).

Kako se prema deklaracijama nadležnih tijela Svjetske zdravstvene organizacije iz veljače 2020. godine radi o genetički povezanim, ali vrsno

³⁹ Za ilustraciju “semantičkog rata” oko tumačenja proroštva o budućoj pošasti u Ateni v. Tukidid II. 54.2: “Nastala je, dakle, prepirkica među ljudima jesu li stari u proroštvu rekli ‘kuga’ (*loimós*) ili ‘glad’ (*limós*), a prevladavalo je u tadašnjoj zгодi, dakako, mišljenje da je bilo rečeno ‘kuga’. Ljudi su, naime, stvarali sjećanja prema onome što su [upravo] pretrpjeli” (prijevod djelomice izmijenjen prema grčkom predlošku, kurziv B. M.).

različitim virusima, zaključak Alaina Badioua o istosti virusa na temelju kontinuiteta u *nominalnom* postupku Internacionalnog odbora za taksonomiju virusa (ICTV) predstavlja gravidnu metodološku pogrešku u polazištu: ona zamjenjuje kontinuitet u medicinskoj taksonomiji kontinuitetom fenomena u stvarnosti. No, kako Badiou izričito pripisuje kompetencije u vezi s prirodom virusa znanostima, njegova kolumnistička intervencija ne postaje bezvrijedna zbog znanstvene netočnosti. Znanstveno pogrešan zaključak o identitetu različitih virusa na temelju kontinuiteta u taksonomiji primjerak je esencijalizacije u semiotici, ali nije stav medicinskog znanstvenika i ne pripada medicinskoj znanosti; on samo stvara *petitio principii* na heterogenom polju filozofije gdje se učinci pogrešne polazne pretpostavke pokazuju, naoko paradoksalno, korisnim i ispravnim. Tako, koristeći definiciju virusa WHO-a, i sam odnos znanosti i filozofije kakav se reflektira u samoj intervenciji Alaina Badioua možemo sagledati kao odnos dvaju “povezanih, ali različitih virusa”. Ako je takav manevar interpretacije održiv, onda, suprotno Badiouovu proglašenju kognitivne irelevancije drugog virusa SARS2, možemo tvrditi obrnuto, da virus postaje relevantan onoliko koliko ga supstituiira filozofija, njegov analogon u polju znanosti, i to barem zbog političke urgentnosti, ako ne i kognitivno. Ono što je *petitio principii* u znanosti, čini diskurs filozofije sposobnim da se ponaša kao “descendent” znanosti, tj. posljednji reziduum zdravog razuma i osnova za kritiku mitologizacije virusa u javnim reakcijama nekih “vodećih kritičkih filozofâ” današnjice.

Prihvaćajući, suprotno Agambenu, protuepidemijske mjere samozolacije kao jedino ispravno ponašanje empirijski realnog filozofa, Badiou zapravo piše o pokušaju da se izolira i od zaraze virusom gluposti svojih najbližih filozofskih rođaka:

Međutim, čitam i slušam previše toga, uključujući i meni neposredno bliske krugove, što me onespokojava kako zbog zbrke koju iskazuju tako i zbog krajnje neprimjerenosti situaciji u kojoj se nalazimo, a koja je u konačnici jednostavna. Čini se da izazov epidemije posvuda samo traći intrinzičnu djelatnost Uma, prisiljavajući subjekte da se vrate onim tužnim efektima misticizma, konfabulacije, molitvi, proricanja i prokljanja, uobičajenim u Srednjem vijeku kad bi kuga preplavila zemlju. Na kraju, osjećam se pomalo prisiljen na povezivanje nekoliko jednostavnih ideja. Nazvao bih ih sa zadovoljstvom kartezijanskim. (2020)

Na takvoj zgusnuto ocrtanoj tipologiji regresivnih oblika “traćenja Uma”, u kojoj i Žižek i Agamben, premda neimenovani, posve sigurno pripadaju u “neposrednu okolinu” oko Badioua, Agambenova naracija o epidemiji koronavirusa kao biopolitičkoj zavjeri u Italiji ostat će vjerojatno antologijsko svjedočanstvo vremena, ali ne zbog spektakularnog promašaja u procjeni realnosti epidemije, pa čak ni zbog ekstremnog stupnja poricanja stvarnosti. Naime, kako to potvrđuje i Badiouova metodološka pogreška u identifikaciji virusa, nitko razuman ne očekuje da filozofi spoznaju krajnju znanstvenu istinu i ne zahtijeva od njih da je isporuče. Uostalom, pogrešnu početnu kvalifikaciju o “samo jačoj sezonskoj gripi” davala su isprva sva službena zdravstvena tijela, od Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) do lokalnih, sve dok dokazi o razvoju zaraze nisu prisilili znanstvene i zdravstveno-političke aktere da okrenu ploču i “poslušaju fenomene”. No, dok su zdravstvene institucije i vlasti – pa čak i “nesretni Johnson” – revidirale svoju procjenu sukladno stvarnom razvoju, Agamben je svojevoljno ostao neobaviješten u znanosti da bi postao “preobaviješten” u filozofiji i ustrajavao na mitotvornim naracijama u diskursu filozofije. U tome leži njegovo promašivanje vlastitog promašaja, no ovdje neću dalje slijediti moguće motive za takav paradoks potpuno transparentnog poricanja stvarnosti. Ono se čini usporedivim još samo s Heideggerovim govorom o njegovu navodno *kritičkom stavu* prema nacionalsocijalizmu kroz održavanje nacionalsocijalističkog angažmana.

Na taj način, teme biotehničkih i znanstvenih istraživanja pod skupnim imenom posthumanizma sreću se na najdrastičniji način s posthumanističkim trendovima humanističkih znanosti u kojima su Agambenovi radovi o biopolitici s kraja 1990-ih, napose njegova analiza nacističkih koncentracijskih logora kao biopolitičke paradigmе moderne, odigrali možda najznačajniju ulogu. Njegovi sadašnji promašaji u dubinsko-hermeneutičkoj analizi biopolitičke stvarnosti u uvjetima pandemije daju prepoznati, po mome mišljenju, promašaje koji su vidljivi u ranijim analizama odnosa između Heideggerove kategorije tubitka i totalne kohezije u nacističkoj ideji jedinstva tjelesnog i duhovnog, napose u negiranju momenta vrijednosti na kategoriji autentičnosti.⁴⁰

Zato se čini instruktivnije pitati odakle dolazi Agambenova falsifikacija fenomena.

⁴⁰ Vidi detaljne rasprave i pregled literature u Mikulić 2020.

Istina "poslije istine"

Iako fraza "socijalna distanca" nije postala riječju godine za 2020. na stranicama OxfordDictionary, njezina slobina pokazuje sve karakteristike "godine bez presedana", koja toliko premašuje prethodne godine i njihove karakteristične riječi – "climate emergency" (2019) i "toxic" (2018) – da se više nije moglo zahvatiti stanje svijeta jednom karakterističnom riječju.⁴¹

Socijalna distanca je trebala funkcionirati kao tehnički termin za samo jedan značenjski aspekt izraza, fizičku distancu među pojedincima ili socijalno "razrjeđivanje" fizičkog prostora, no ona evocira daleko dublju negativnu dimenziju *suspenzije društvenosti* kakvu nitko, pa ni oni koji paušalno koriste taj engleski termin u drugom jezičnom mediju, zapravo ne želi staviti na distancu. Naprotiv, pozitivne intencije i vrijednosti, koje su zatrpane negativnim aspektima termina, postale su predmetom različitih i naglašenih apela protiv socijalne distance u značenju društvenog otudenja, poput poziva na solidarnost i invencije novih formi društvenosti, kakve na primjer omogućavaju nove tehnologije. Paradoksalno je pritom, i predstavlja svakako još jedan razlog za višestranu i višeslojnu refleksiju, na koju Agamben tako emfatično poziva u svojim kolumnama iako ih zatrپava figurama neanalitičkog, melankoličnog diskursa, da se potencijalni izvori nove društvenosti pojavljuju iz onih oblika komunikacije kakve je omogućila invencija novih tipova uređaja, poput tzv. pametnih telefona. Naime, to su upravo oni resursi koji su, prema općem slaganju, prethodno već doveli do negativnog razvoja socijalne atomizacije, kakvu s kritičkom rezervom i skepsom ističe Noam Chomsky (2020) u jednoj od svojih intervencija povodom pandemije i njezinih posljedica na aktualne procese predsjedničkih izbora u SAD-u. Pritom osobito začuđuje ustrajnost konzervativno skeptičkog stava u analizi medija na lijevoj kritičkoj sceni.⁴²

Usprkos dokazima da društvene mreže i sâme provode procedure masovnog nadzora, dok stvaraju privid nekontrolirane slobode izražavanja,

⁴¹ Vidi OxfordDictionary 2020, "Word of the Year 2020".

⁴² Sličnu jednostranost u kritici medija iskazuje i Badiou 2020 ističući kako su "tzv. 'društveni mediji' još jednom pokazali da su prije svega, osim što služe debljanju ionako debelih džepova milijardera, mjesto bujanja mentalne paralize, nekontroliranih glasina, otkrivanja pretpotprih novotarija ili fašističkog opskurantizma".

i time daju logističku podršku državama i drugim nadzornim aparatima, mogućnost posredovanja pozitivnih sadržaja i projekata putem mreža ne čini se ni manjom ni manje učinkovitom. Uslijed toga već kategorija *nekontrolirane glasine* između lažne i istinite vijesti nije ni semantički ni vrijednosno jednodimenzionalna. Ona je samo dio strukture koju nazivamo *stanjem poslije istine*.⁴³ Davna ideja Michela Foucaulta (1971) da “izbor” istine predstavlja historijski najizvorniji oblik kontrole svih tipova diskursa priziva, čini se, iznova kritičko preispitivanje. Naime, ono što se u jednom sustavu odnosa, poput društvene mreže, koji po sebi teži uspostavi korpusa *nadziranih glasina* (ni-laži-ni-istinâ) pojavlja kao “nekontrolirana glasina” (Badiou 2020) nosi, barem apstraktno, potencijal da postane “nekontroliranom istinom” i barem toliku sposobnost da – poput crnog kvadrata na crnoj podlozi u diskursu umjetnosti – prokaže totalitet kontrolirane istine kao totalitet laži. Razlika između istine i laži ne pada samo u diskurs, unutar kojeg se navodno “neprestano obnavlja”, kako nam to postavlja Foucault. Naprotiv, jedino ona omogućuje razlikovanje koje će totalitet diskursa učiniti predmetom drugog diskursa, makar to bio samo sektoralni metadiskurs, poput teorije jezika, teorije istine ili kritike ideologije.

Manjak adekvatne analize izraza i pojma *socijalne distance* kod Agambena vidljiv je utoliko drastičnije što mu proturječe upravo nove forme i prakse socijalizacije, od najbenignijih i najzabavnijih poput su-sjedskog muziciranja na balkonima do daleko obuhvatnijih kao što je solidarni angažman talijanskih medicinara iz manje pogodenih regija južne Italije koji dobrovoljno dolaze u pomoć u Lombardiju i razbijaju uvriježene predrasude o neprevladivosti sukoba i međusobnoj nesvodivosti mentaliteta između talijanskog Sjevera i Juga. Protiv Agambenove dijagnoze o moći biopolitičke sile da atomizira društvenost na nulto stanje govori i solidarizacija na međudržavnoj razini, dolazak kubanskih liječnika i ekspertnih kineskih timova iz Wuhana u Milano s tonama i tonama medicinskog materijala. Najjači protuargument pruža, međutim, upravo *društveni karakter* mjerâ za održanje samog “golog života”, poput zbrinjavanja bolesnika, doniranja respiratora i, konačno, global-

⁴³ Izraz “post-truth” izabran je 2016. za “riječ godine”. Usp. OxfordDictionary 2016, “Word of the Year 2016”. Za pregled raspravâ o mjestu i vrijednosti različitih filozofskih teorija istine u kontekstu socijalnih i političkih filozofija, napose kod Arendt, v. opsežnu studiju Brahms s.a.

no solidarne znanstvene potrage za cjepivom, bez obzira na kompetitivne momente među vladama i farmaceutskim industrijama, s ciljem da dovedu do novih formi dobrog ili socijalnog “suživota s virusom”. Taj karakter leži već u značenju Aristotelovih pojmovev *euzēn*, *syzēn* u kojima suprotnost *bīos-zoé* ima analitičku funkciju eksplanacije i kategorijalnog razlikovanja za diskurs, ali ne i supstancialnu vrijednost za život.⁴⁴

Na tom tragu, u valu javnih diskusija i masovnih prosvjeda od kasnog ljeta do jeseni 2020. godine u SAD-u, Berlinu, Beogradu i drugdje, protiv nerazmernosti restriktivnih epidemioloških mjera na štetu društvenog života, u kojoj su aktualni predsjednik Saveznog njemačkog parlamenta i konzervativni političar Wolfgang Schäuble (CDU) i Njemački etički savjet (Deutscher Ethikrat) proglašili načelo očuvanja života “neodrživim u apsolutnom važenju” i suprotstavili mu načelo “ljudskog dostojanstva”, Jürgen Habermas argumentira, po mome mišljenju s pravom, protiv prepostavke o nepomirljivosti dvaju načela i protiv tendencija da društvo pod izlikom “dostojnog” života većine doneše odluku protiv očuvanja “pukog” života nekih. Iako načelo očuvanja svakog individualnog života mora imati apsolutni prioritet pred utilitarističkim računom ekonomskih troškova, koristi i štete, ono nije u proturječju s načelom ljudskog dostojanstva i dobrog života.⁴⁵ Za njihovu dubinsku vezu dovoljno je podsjetiti, makar samo na rubu, na desetljećima stariji problem eutanazije, “dobrog umiranja” kao dovršenja “dobrog života”. No, pritom pada u oči jedna formalna, metodološka okolnost. Iako je u obje navedene Habermasove intervencije vidljiv zahtjev da se filozofija orijentira na zaključivanje iz načela protiv pragmatičkog prilagođavanja

⁴⁴ O drami “socijalne distance” i bliskosti v. Tukidid, II. 51.4: “Najstrašnije je u čitavu tom zlu bilo [...] to što bi se njegovom zarazili jedan od drugoga i umirali kao ovce. I to je uzrokovalo najveći pomor. Naime, ili ne bi htjeli u strahu pohadati jedni druge pa su umirali osamljeni, i mnoge kuće izumriješe jer nije bilo njegovatelja, ili bi pohadali bolesnike te su pogibali, i to najviše oni koji su držali što do plemenitosti. Zbog srama, naime, odlazeći k prijateljima, nisu štedjeli sami sebe [...]. Ipak su više sažalijevali umirućega i bolesnoga oni koji su preboljeli, jer su bolest otprije poznavali i sami već bili sigurni.”

⁴⁵ Osim afirmacija apsolutnog prioriteta života u *Frankfurter Rundschau* (2020), koje su izazvale reakcije političara i Njemačkog etičkog savjeta, v. sada Habermasove razrađenije pravno-filozofske argumente o ustavnim načelima u disputu s pravnim teoretičarem Wolfgangom Güntherom, *Die Zeit. Feuilleton: "Lebensschutz relativieren?"*, 7. 7. 2020., br. 26 (EPUB).

kriterija odlučivanja situaciji, ovdje je dovoljno istaknuti da sâma primjena načela daje posve obrnut rezultat od Agambenova: očuvanje pukog života svakog pojedinca sastavni je dio *dostojnog života* svih, ne njegova teorijska ili politička suprotnost.

Na toj pozadini Agambenova asocijacija Canettijeve figure masovnog čovjeka ostaje na bizaran način ispod složenosti ideje *masovnosti individuuma* u modernim potrošačkim društvima Zapada kakvu nalazimo i kod drugih autora iz Canettijeve generacije, poput "jednodimenzionalnog čovjeka" Roberta Musila, "antikviranog čovjeka" Günthera Andersa ili pak "organiziranog čovjeka" Ericha Fromma. No, takav rezultat djeluje manje začudno ako Agambena sagledamo kao najmlađeg u drugoj, postmodernoj generaciji nasljednika evropske kritičke misli prve generacije – Karla Löwitha, Hansa Jonasa, Herberta Marcusea i Hanne Arendt – koja je gorko ironično nazvana "Heideggerovom dje-com" (Wolin 2015). Iako je postmoderni naraštaj, počevši od Foucaulta, zrcalno izokrenuta slika te prve generacije Heideggerovih učenika između dvaju svjetskih ratova, upravo kategorije i biografske okolnosti Agambenove filozofije povezuju obje generacije. Dok su Židovi među "heideggerijancima" lijeve njemačke filozofije 20. stoljeća emigrirali za spas "golog života" da bi "plemenit život" i svjetsku afirmaciju doživjeli kroz kritiku Heideggera nakon Drugog svjetskog rata, francuski i talijanski postmodernisti počeli su svoju karijeru 60-ih i 70-ih godina *rehabilitacijom* Heideggerove destrukcije "metafizički utemeljenog" humanizma kroz tri kontinuirane faze njegove filozofije, od omasovljenja čovjeka u neautentičnoj prosječnosti "Se", preko nacifikacije tubitka u "volji Naroda za sudbinom" do inducirane kome mišljenja u "pastirstvu bitka", koja se širenjem mutiranih oblika antifilozofije od arheologije preko dekonstrukcije do "nomadske" i "slabe misli" pretvorila u eutanaziju emancipatorskog kritičkog mišljenja. Agambenova kolumnistička refleksija o socijalnoj distanci kroz krivu upotrebu Canettija dovršava upravo taj antihumanistički trend postmodernog kruga Heideggerove svoje.

No ipak, kako su istaknuli neki sudionici aktualnog spora oko Agambena, njegov najjači i najuvjerljiviji argument je hipotetske naravi i ne zastupa ga samo lijeva intelektualna scena nego i širok spektar politički liberalne inteligencije. Zajednički argument sadrži nekoliko ele-

menata.⁴⁶ Drakonske hitne mjere od danas mogle bi već sutra postati aparati permanentne represije; ono što počne kao izvanredna mjera u izvanrednom stanju može postati stalnim sredstvom vladanja nakon što kriza prođe. Najbolji primjer daje upravo Kina, koja je već normalizirala neke od hitnih mjera uvedenih za nadzor zaražene populacije, implementirajući sustav zdravstvenih kodova preko telefonskih aplikacija koje registriraju stupanj blizine i doticaja pojedinih osoba sa zaraženim područjima. Na taj način logistika javnog zdravstva može poslužiti kao izlika za procjene rizičnosti pojedinačnih građana ili za sabotažu širenja "nekontroliranih istina" političkih disidenata. Štoviše, i na Zapadu su privatne kompanije počele razvijati aplikacije koje kombiniraju podatke o geolokacijama sa zdravstvenim nalazima u svrhu nadgledanja javnog života. Dodatne sumnje ostavlja također i situacija na sveučilištima koja zbog epidemioloških mjera prelaze na online nastavu, ali ih navodno ništa ne priječi da takav oblik rada učine redovitim, da skupo nastavno osoblje u visokim zvanjima zamijene niže plaćenim ili honorarnim radom asistenata koji upravljaju korištenjem znanja onih prvih. Iako te opasnosti nipošto nisu irealne, u konstrukciji o invenciji epidemije one imaju vrijednost samoispunjavajućeg proročanstva.

Općine teorijske vrline

Agambenovi promašaji stvarnosti nisu antologiski svjedočanstvo promašivanja svoga vremena zato što pretvaraju stvarnost epidemije u hipotetsku konstrukciju o biopolitičkoj zavjeri, kao da je ona već izvršena, ili pak zato što se već poznati aspekti sadašnjice projiciraju u budućnost. Naprotiv, te proizvoljnosti projektivne interpretacije vrijedne su pažnje kao rezultat inherentno pozitivnih razloga; nastale su iz metodološke vrline koja se nereflektirano okrenula naglavačke. Umjesto da složenu situaciju, koju čine restriktivne mjere za održanje društva-pod-epidemijom, tematizira u svim njezinim kritičnim aspektima, Agamben gradi mit o biopolitičkoj zavjeri na arhaičnim pojmovnim dihotomijama, izvođenjem društveno-kritičkog diskursa iz teorijske matrice *bíos-zoé*.

Riječ je o vrlini dosljednosti misleće osobe svojim teoremima koja se sada, u susretu sa stvarnošću, pokazuje u svojoj zrcalno izokrenutoj

⁴⁶ Za sažetak v. prikaz i diskusiju u Christaens 2020.

suprotnosti, kao zatočenost uma u vlastitoj teorijskoj matrici. Nije, dakako, riječ o sokratovskoj vjernosti idealu istinitosti iz ljubavi za ispitivanje kroz logos. Naprotiv, riječ je o derivaciji naracije iz elementarnih sastojaka doktrine. Dosljedna primjena matrice *bios-zoē* generira u Agambenovoj interpretaciji epidemije koronavirusa skup prepostavki koje se već u procesu *formiranja* sudaraju sa stvarnošću i postaju na-ocigled neistinite: epidemija nije invencija biopolitičkog aparata koji bi stajao nasuprot njoj i manipulirao njome, nego zajedno s njome čini nov problem, kao što nova virusna bolest čini nov problem za epidemiologiju; državne mjere za suzbijanje epidemije, koje zamjenjuju nedostatak cjepiva i koje su za Agambena navodno usredotočene samo na održanje golog života dok uništavaju društveni život, ne stavljaju goli život nasuprot društvenosti; naprotiv, održanje golog života kroz stavljanje zaraženih s respiratornim tegobama na aparate za disanje moguće je samo iz društvenog odnosa i kao akt društvenosti.⁴⁷

Teorijska matrica *bios-zoē* čini se preuskom osnovom da bi se iz nje razvio stvarno eksplanatori i kritički diskurs filozofije umjesto hipotetičkih derivata koji stvaraju banalnu teoriju političke zavjere i sâmu matricu čini trivijalnom. Kod Agambena, one kao da su se samo preselile iz SF literature u diskurs dubinske hermeneutike koja preko Heideggerove ontologije fakticiteta prevlači sloj Foucaultove biopolitike. Iako ovdje ne mogu ulaziti dalje u metodološke implikacije takvog teorijskog spoja hermeneutike i biopolitičke analize, takva hibridna matrica ostavlja u suvremenoj Agambenovoj primjeni čitav niz nepostavljenih pitanja koja bi sâm dihotomijski par *bios-zoē* mogla dovesti u posve drugačije konstelacije. Navest ēu samo neke u kojima se čini da se odnos društvenog i pukog života izokreće naopačke ili posve gubi karakter dihotomije.

Tako, primjerice, kako podsjeća Chomsky u već citiranoj intervenciji, dobro znamo da represivni politički režimi i liberalna tržišna ekonomija idu zajedno. No, danas se za političku filozofiju čini urgentnijim pitanjem “paradoks” da liberalna kapitalistička ekonomija u tzv. demokratski zrelim društвima realno, a ne potencijalno, iz sâme sebe proizvodi autoritarnu političku ideologiju i generira represivni režim kroz formu demokracije, a ne kroz vojnu diktaturu. Umjesto uvijek ponovnog pod-

⁴⁷ Taj moment imenuje i Badiou 2020, iako uopćeno.

sjećanja na čileanski ili argentinski režim iz 1970-ih, čini se potrebniye retematizirati *thatcherizam* u Velikoj Britaniji 1970-ih i 1980-ih, biosocijalne i psihosocijalne posljedice osiromašenja širih slojeva populacije i s njime povezanih bolesti djece (Pearce 1987: 22). Riječ je o tome da je ono što iz sebe generira goli život zapravo održavanje više forme života, sukladno koncepciji “nepostojanja društva” u thatcherističkoj “postmoderni”. Pritom, kao što znamo, nije se radilo o izvanrednim, ratnim uvjetima Britanije na prijelazu 1930/40-ih, suočene s političkim opportunizmom elite, tendencijama k nacifikaciji iznutra i konačno ratnim napadom izvana. Radilo se o mirnodopskim uvjetima ugojene postkolonijalne Britanije kasnog 20. stoljeća, zemlje s “najdužom deliberativnom demokracijom”.

Politički virus državnog intervencionizma *neoliberalne kapitalističke demokracije*, koji je doveo do masivne intervencije u krizi 2008. godine i izokrenuo naglavačke ideoološki i administrativni odnos ekonomije, društva i politike, s pandemijom koronavirusa ponovo postaje aktualan na daleko difuznijoj osnovi od biopolitičke zavjere kroz navodno reduciranje bogatog društvenog života na puki biološki. Sada je riječ o blokadi svih aktivnosti društva – od ekonomije, uprave, obrazovanja, znanosti i kulture – osim bankovnih aktivnosti.⁴⁸ Iako su banke i dalje orijentirane na virtualno poslovanje i povremeno izložene udarima informatičkih virusa, čini se da nisu, ili barem još nisu, aficirane epidemijom koronavirusa poput ekonomija i politika koje financiraju. No, banke su posve izuzete, da apostrofiram samo lokalni slučaj, iz apela hrvatske vlade na “solidarnost” javnog sektora s privatnim i prve su na liniji profitera sadašnje situacije.⁴⁹ To ne važi samo u poslovnom nego u moralnom i političkom smislu, pa se čini da upravo položaj financijskog kapitala proturječi ideji da jedino virus kao radikalno heterogen moment, izvan sistema odnosa jezika, financija i ekonomije, može dokrajčiti kapitalizam.

⁴⁸ Vidi izjavu guvernera HNB-a Borisa Vujčića o nužnom zaduzivanju države za 75 milijardi kuna: “Novca na tržištu ima dovoljno”, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/vujcic-o-tome-koliko-hrvatska-moze-izdrzati-krizu-za-tri-mjeseca-blokade-drzava-ce-se-morati-zaduziti-75-milijardi-kuna-novca-na-trzistu-ima/10216120/>.

⁴⁹ U međuvremenu (od 4. 6. 2020.) bilance govore o padu dobiti, <https://www.poslovni.hr/hrvatska/ostar-pad-neto-dobiti-banaka-u-prvom-kvartalu-ali-tu-nije-kraj-problema-ima-4235690>.

S obzirom na to, dilema o ulozi koronavirusa u kraju kapitalizma doima se derealizirano. Ona varira između poznate teze Slavoja Žižeka i Fredrica Jamesona iz razdoblja finansijskog sloma 2008. godine kako je “lakše zamisliti propast svijeta nego propast kapitalizma” do najnovije teze samog Žižeka kako aktualna blokada kapitalističkog pogona uslijed pandemije samo izvana razotkriva unutrašnje granice pogona i “daje novu šansu komunizmu”.⁵⁰ No, kao što je “neuništivi kapitalizam” kod Žižeka postao u međuvremenu lomljiv poput robe u kartonskoj kutiji, tako je i pojam komunizma promijenio značenje. Njegove najnovije intervencije i pozivi na solidarnost fragilnog čovječanstva pokazuju da je “komunizam” postao samo još jedan plutajući označitelj koji više priziva zaboravljeni komunitarizam anglosaksonske političke filozofije 1980-ih nego povratak Lenjinu (vidi Žižek 2017).

Konačno, ono problematično na projekciji biopolitičke zavjere koju je lansirao Agamben nije primarno dilema jesu li tendencije ka totalitarnoj društvenoj kontroli već realne i aktualne, kako sam prethodno upozoravao, ili samo hipotetska mogućnost. Pored već postojeće kineske državne prakse praćenja epidemije preko mobitela građana – u koju zapadne vlade upiru prstom dok je sâme uvode ili dopuštaju, poput sada njemačke i hrvatske⁵¹ – trend koji podupire Agambenov pesimizam potvrđen je također i kroz izglasavanje izvanrednih i neograničenih ovlasti mađarskom premijeru u parlamentu, koje su doduše opozvane sa službenim proglašenjem kraja epidemije u zemlji, da bi ponovo postale političkom temom u pregovorima o raspodjeli sredstava za ekonomski oporavak zemalja EU-a. Aktualni crni scenarij demonstriraju i autoritarne protuepidemijske mjere u Srbiji početkom prvog vala, s višednevnim potpunim zabranama kretanja i posebno iracionalne prema starijoj populaciji, što je s drugim valom epidemije u srpnju 2020. godine dovelo do višedневних masovnih i nasilnih demonstracija u Beogradu i drugim gradovima. Konačno, tendenciju ka autoritarnosti izražavale su i najave novog Zakona o zaštiti pučanstva od zaraznih bolesti u Hrvatskoj: sudeći prema kritikama političke oporbe i medijskim napisima, cilj zakona su bili *naknadna legalizacija* sadašnjeg upravljanja

⁵⁰ Vidi Bernardi 2020; suprotno Eisenberg 2020: 14.

⁵¹ Vidi Hina, <http://hr.nlinfo.com/Tehnologija/a518694/Aplikacija-za-pracenje-zarazenih-koronavirusom-skinuta-6.5-milijuna-puta.html> (16. 6. 2020.).

krizom i legitimiranje neograničenog praćenja zaraženih osoba i njihovih kontakata putem mobitela i izvan razdoblja zaraze.⁵²

Kako primjena aplikacija za obavljanje o zaraznim kontaktima ostaje dobrovoljna, a novi je Zakon o izmjenama i dopunama zakona o zaštiti pučanstva od zaraznih bolesti u Hrvatskoj u međuvremenu izglasan bez propisivanja osobne biopolitičke kontrole,⁵³ možemo još ostati pri spekulacijama slobodnolebdeće filozofske inteligencije koja govori o neposrednoj prijetnji totalne kontrole kao da sâmo uvođenje ne pretpostavlja složenje intervencije na političkim institucijama lukavijih vrstâ od glupog virusa, ako ne i širi otpor službenoj politici, kao u Srbiji i Izraelu.⁵⁴ Premda je ostvarenje takvih sklonosti još samo hipotetsko, a projekcija opasnosti od regularizacije izvanrednog stanja u permanentno može se vrednovati i pozitivnije – na primjer, kao izraz dobre teorijske osjetljivosti, korisne filozofske paranoje ili, kolokvijalno rečeno, kao zdravorazumno “puhanje na hladno” – eksplanatorna vrijednost takvih interpretacija ipak ostaje slaba i iz historijskih razloga.

Biopolitička kontrola nije na snazi tek od rođenja “biopolitike” u 17. i 18. stoljeću, kako nas je poučio Foucault.⁵⁵ Ona je na djelu i daleko ranije, od epidemioloških znanja do izolacijskih mjera za nadzor “prokuženih” od lepre, kuge ili tifusa u antičkim državama, od “nepoznate pošasti” u Ateni iz 430–429. godine p.n.e. od koje je umro Periklo i o kojoj je svjedočio Tukidid, preko “Justinijanove kuge” i srednjeg vijeka do modernog 19. stoljeća.⁵⁶ Štoviše, sâm je Agamben pokazao da je biopolitička kontrola na djelu od arhajske “invencije” suverenosti i *homo sacra*.⁵⁷

⁵² U početku epidemije u Hrvatskoj kritičari su bili usmjereni na kršenje demokratske procedure, odnosno Ustava i zakonskog okvira u kojem djeluje Krizni stožer, a tek potom na represivnost mjera za suzbijanje epidemije. Vidi Škarrić 2020b.

⁵³ Vidi https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_04_47_954.html.

⁵⁴ Vidi Badiou 2020 o potrebi za novim figurama političkog i drugaćijim zadaćama kritike nego što je Žižekov optimizam u pogledu spontanog “kraja kapitalizma”.

⁵⁵ Vidi reaktualizaciju Foucaultovih uvida u tematu “Corona and Philosophers”, European Journal of Psychoanalysis 2020.

⁵⁶ Za novije rasprave iz historijske epidemiologije v. Littman 2009; Kayali 2017; Tsiamis 2020.

⁵⁷ Vidi Agamben 2006: “Stavljujući biološki život u središte svojih kalkulacija, moderna država ne čini ništa drugo doli otkriva tajnu kariku koja spaja moć s golin životom, iznove se tako zaplićući [prema ustrajnoj suglasnosti između modernog i arhaičnog koja se dade utvrđivati na najrazličitijim područjima] s najstarodavnijim arcana imperij” (*ibid.*: 12). “I ako se u moderni život sve jasnije postavlja u središte državne

No, iz sveprisustva biopolitičke matrice ne slijedi neposredno i njezina konceptualna određenost i eksplanatorna vrijednost; naprotiv, ona postaje analitički sve manje specifična i sve manje prikladan koncept za analizu aktualne pandemije (Nancy 2020a). Štoviše, na najvišem stupnju univerzalizacije (“svi smo *homines saceri*”) vidimo da Agambenova biopolitička matrica zapravo sadrži predmatricu očekivanja, rađa mit o invenciji i ponaša se kao samoispunjavajuće proročanstvo, poput *potvrde proroštva proroštvom* koje ironizira Tukidid: atensko sjećanje da je jednom bilo proroštvo kako će jednom “doći dorski rat i kuga zajedno njime”, podudarilo se s lakedemonskim proroštвом kako će im bog pomoci protiv Atenjana, ako samo dobro prionu na rat.⁵⁸

Konačno, izvan dosega uske teorijske matrice dihotomijskog para *bios-zoē* ostaje, po mome razumijevanju, također i to da praksa biopolitičke moći ne važi samo o zdravstveno-upravnim mjerama nego je nalazimo i u čisto političkom obliku kontrole. Poznajemo ga, primjerice, kroz javnu formu oglašavanja sudskih poziva privatnoj osobi u Ateni, o čemu dovoljno svjedoči najpoznatiji slučaj procesa Sokratu. Najveći znalač neznanja, najmudriji neznačilica od svih Grka, obaviješten je tako-reći od susjeda da na trijemu magistrata visi obavijest o tome da je tužen i da se ima pojaviti na sudu. Na koncu je taj isti subjekt-znanja-neznanja preuzeo na sebe biopolitičku mjeru aparata za nadzor društvene kritike i proveo je na sebi popivši lijek protiv *nevrijednog života* u laži. No, usprkos poznatosti tog antičkog slučaja interiorizirane biopolitike u samoj filozofiji koja pogđa golij život njezinog subjekta-podanika, iz-vršna bioregulativna snaga *apstraktne forme obavezivanja* individua na prisustvovanje “ročištu”, fiksiranom prostoru i vremenu, postala nam je svjesna kao dubinska represivna mјera tek s *krajem* moderne, gdje je identificira Foucault. No, postala nam je bliska tek kroz fikcionalizacije

politike [postajući, s Foucaultovim izrazom, biopolitika], ako smo u našem vremenu, svojevrsno a posvema realno, svi državlјani virtualni *homines sacri*, to je moguće samo zato što je odnos izopćenja sveudilj vlastita struktura suverene moći” (ibid.: 99). Na kraju: “Ako danas više nema unaprijed odredive figure svetog čovjeka, to je možda stoga što smo svi mi virtualno *homines sacri*” (ibid.: 102).

⁵⁸ Tukidid II. 54.3: “I u tom zlu, naravski, sjete se i ovoga proroštva za koje su stariji govorili da je davno bilo ispjевano: Doći će dorski rat i kuga zajedno s njime [...] A sjete se i lakedemonskoga proroštva oni koji su za nj znali: kad su oni pitali boga da li treba ratovati, bog im odgovori, ako budu ratovali svom silom, da će steći pobjedu i sam će im, reče, pomagati. Prosudivali su [Atenjani] da se događaji doista slažu s proroštвom. S provalom Peloponežana odmah je počela pošast.”

Franza Kafke, iako o takvoj snazi izvršnosti koja proizlazi iz *apstraktne forme* društvenog odnosa, poput samog akta objave zakona, na početku moderne govori i Thomas Hobbes.

Različiti načini promašaja u javnim intervencijama istaknutih posthumanističkih humanista današnjice povodom pandemije koronavirusa ne očituju se toliko u sadržajima koliko u samim formama filozofiranja i pritom vjeruju da zahvaćaju svoje aktualno vrijeme. Međutim, kako se vidi najjasnije kod Agambena, s preuzimanjem rane analize biopolitike, on nije preuzeo samo Foucaultovo odbacivanje dijalektike, koje se prenijelo na cijelu postmodernu filozofiju, nego i posljedice odbacivanja dijalektike poput dihotomijskog shvaćanja razlike istine-i-laži. Umjesto analize *implikacijskog odnosa* socijalnog i golog života, od kojih je svaki pripadna suprotnost onog drugog i ujedno u sebi sadrži svoje drugo, kako je to jednako evidentno slučaj danas kao što je vrijedilo u vrijeme Aristotelove analize polisa, Agamben pribjegava apriornosti, naknadnosti i suverenosti refleksije na temelju moderne biopolitičke paradigmе kakvu preuzima od Foucaulta. To je možda nužni minimum za postmoderni koncept antifilozofije po analogiji s antiumjetnošću *ready-madea*, ali nije dovoljno za socijalno-teorijske i političko-filozofske izazove.

O "zahvaćanju svog vremena u mislima". Hegel

S obzirom na Agambenovu metodsku vjernost svojoj doktrini kroz istraživanje na dihotomijskim pojmovnim parovima, koje ga samo iluzorno uzdiže iznad fenomena, i napose s obzirom na kompromitaciju takve vjernosti teorijskom algoritmu padom u teoriju zavjere, čini se korisnim podsjetiti na notornu Hegelovu ideju o filozofiji kao "misaonom zahvaćanju svoga vremena". Od formulacije u predgovoru za *Osnovne crte filozofije prava* [Grundlinien der Philosophie des Rechts] iz 1821. godine, ona do danas, kako ćemo vidjeti, ne prestaje pokretati filozofske, i ne samo filozofske, duhove, a čini se opravdanim citirati je barem s obzirom na okolnosti Hegelove smrti u vrijeme epidemije kolere u Berlinu 1831. godine i na 250. godišnjicu Hegelova rođenja koja se posvuda slavila baš 2020. godine. Čini se kao da *nomen doista* jest *omen*.⁵⁹

⁵⁹ Kako je poznato, Hegel je umro u 61. godini života ubrzo nakon preuranjenog povratka s ladanja u grad zbog početka novog semestra, u listopadu 1831. godine. Iako

Hegelova slavna i jedna od nekoliko najcitanijih rečenica iz završnice predgovora za *Osnovne crte filozofije prava* [Grundlinien der Philosophie des Rechts] iz 1821. godine, koja ima status slogana, daleko je skromnije i drugačije sročena nego što se obično i popularno navodi. Ona je samo srednji dio rečeničnog niza u kojem dio ispred te rečenice određuje filozofiju kao *zadaću mišljenja*, dok dio iza nje govori o “glupavoj predodžbi” o filozofiji koja bi bila iznad svoga vremena:

Ono što jest za poimanje, *zadaća* je filozofije, jer ono što jest, jest um.
Što se pak tiče individuma, svaki je ionako *sin svoga vremena*; tako je i filozofija svoje vrijeme *shvaćeno u mislima*. Jednako je glupavo snatriti da ijedna filozofija seže preko svoga sadašnjeg svijeta kao i to da individuum preskače svoje vrijeme, da skače preko Roda. (Hegel 1986 [1821]: 26)

Naravno, Hegel je na istom tom mjestu još daleko određeniji i manje slikovit. Direktna izjava o tome što je filozofija, koja zadire u samo srce najtežih pojmove koji su ovdje u pitanju, poput zbilnosti, sadašnjice i stvarnosti, glasi ovako:

Nesporazumi se odnose upravo na taj stav filozofije prema zbilji, i stoga se vraćam onome što sam maloprije napomenuo, da filozofija, zato što je pronicanje onog umnog, upravo time je zahvaćanje sadašnjeg i zbiljskog, a ne postavljanje nečeg onostranog, koje bi trebalo biti Bog zna gdje. (Hegel 1986 [1821])

Odatle s dovoljnom jasnoćom vidimo da iskaz o filozofiji kao “misao-nom zahvaćanju svoga vremena” ne izražava, kako se uvriježeno misli, moć naknadne spoznaje stvarnosti i suverenu nadmoć filozofskog mišljenja nad stvarnošću, koja bi kao moć spoznaje postojala nezavisno od stvarnosti, nego upravo obrnuto: filozofija jest svoje vrijeme zahvaćeno mislima, jer je sama zahvaćena vremenom. Ona je dijete svoga vremena, a ne njegova guvernanta.

Otud ni ona još slavnija rečenica s istog mjesta o “Minervinoj sovi koja uvijek polijeće u sumrak” ne izražava prethodnu dovršenost svijeta

uzrok smrti nije jednoznačno određen, posve je vjerojatno da je umro od pogoršanja kronične bolesti želuca uslijed kolere. Vidi Briese 1988 (neobjavljena pisma Hegelove supruge, pisana sestri kratko prije i nakon Hegelove smrti). Kao jedan od glavnih razloga za utajivanja smrti od kolere autor navodi “nedostojne anonimne pogrebe u masovnim grobnicama” koji su izazvali nemire i pobune u dijelovima Pruske. Slične probleme nalazimo danas; i Tukidid opisuje korupciju pogrebnih običaja (II. 52.2).

koja bi se potom samo ponavljala kroz naknadno zahvaćanje (spoznaju) u mislima s nekog konačnog stanovišta i prikazivalo kao filozofija.⁶⁰

Ni treća, i svakako najozloglašenija rečenica iz istog konteksta, “Što je zbiljsko, to je umno; što je umno, to je zbiljsko”, ne izražava apologiju pozitivne stvarnosti pruske monarhije, kako smo navikli vjerovati, nego razlikovanje između “zbiljske” (“istinske”) stvarnosti nasuprot fakticitetu.⁶¹

S obzirom na to, ni prva ni druga ni treća spektakularna formulacija iz tog malog komadića teksta predgovora, kojima inače nije pripisivao osobitu važnost, ne mogu se razumjeti bez konteksta neposredno pripadnih rečenica koje se gotovo u pravilu izostavljaju u mudrim citiranjima Hegela.

Naime, kao što, za Hegela, “Minervina sova” polijeće u sumrak onda kad “umre forma života” koju nazivamo mišljenjem u kretanju i kad filozofija počne “slikati sivo na sivom”, i kao što samo “tašta svijest” poistovjećuje zbilju ili istinsku sadašnjost (*Wirklichkeit, wahre Gegenwart*) sa svojom sadašnjicom (*seine Gegenwart*), dok zbiljsko (*Wirkliches*) označava samo ono sadašnje, prisutno ili “nazočno” (*Gegenwärtiges*) koje se smije nazvati istinitim (*wahrhaftiges*), tako isto vidimo da je filozofija svoje vrijeme zahvaćeno mislima, samo ako je zbiljski (istinski) sadašnja – zahvaćena svojim, tj. reflektiranim vremenom. Filozofija je u tome kao sâm čovjek, pojedinačno i generički: dijete svog vremena.

Prevedemo li to na rječnik Hegelova *Predgovora za Fenomenologiju duha*, filozofija je rezultat svog vlastitog rada kroz povijest. Ona nije drugo do povjesni lik tog rada.

Iako je dovoljno poznato, ali ne i priznato, vrijedi ponoviti da tu istu razliku između zbiljskog i sadašnjeg ima u vidu Friedrich Engels kad u

⁶⁰ Hegelova rečenica o sovi figurativni je klimaks cijelog iskaza koji glasi: “Kad filozofija slika svoje sivilo na sivom, tad je ostario jedan lik života, a sa sivilom na sivom on se ne da pomladiti, nego samo spoznati; Minervina sova počinje svoj let tek sa padanjem sumraka” (*ibid.*: 28).

⁶¹ Usp. “Was vernünftig ist, das ist wirklich;/ und was wirklich ist, das ist vernünftig” (*ibid.*: 24). Naime, kako je poznato, Hegel je bio potpuno svjestan teorijske i političke težine i rizika takvog iskaza te “neprijateljstava i napada” zbog toga koncepta, i stoga se izričito i opsežno referira na taj stav na krucijalnom sistematskom mjestu svoje filozofije, u uvodu za *Enciklopediju filozofskih znanosti* iz 1830. godine (Hegel 1986 [1830]: 47–48), gdje podsjeća na razradu pojma zbiljnost u istoimenom odjeljku svoje *Znanosti logike II*. (Hegel 1986 [1812]: 186 i dalje). Ta analiza dijalektičkog značenja pojma zbiljsko prethodi upotrebi izraza u *Filozofiji prava*.

prvom odsječku posvećenom Hegelu u svome spisu "Ludwig Feuerbach i kraj njemačke klasične filozofije" iz 1886. godine objašnjava dijalektičko značenje pojma "zbiljsko" na primjeru Francuske revolucije: monarhija je postala toliko koruptna da je usprkos svojoj masivnoj prisutnosti postala nestvarna (*unwirklich*). Engels pritom ne primjenjuje analizu na Hegelov pojam *zbiljskog* i tumači ga dogmatski kao pozitivnu sadašnjost pruske monarhije, iako je dijalektički smisao pojma preuzeo od Hegela. Ta čudnovata, ali stvarna epizoda Engelsova poricanja hegelovskog prijekla jednog od ključnih pojmoveva rane marksističke filozofije utoliko je bizarnija što je sâm Marx u svome spisu "Kritika Hegelove dijalektike i filozofije uopće" iz 1844. godine koristio pojam *zbiljskog* u tome smislu kad interpretira čovjeka kao rezultat svoga vlastitog rada kroz historiju, i taj dug – u idealističkom obliku, dakako – izričito priznaje Hegelu.

No, kako smo već vidjeli, u uvjetima današnjice kojom vlada pandemija smrtonosnog koronavirusa Hegelova ideja o filozofiji kao "zahvaćanju svoga vremena u mislima" propada spektakularnije nego što je Engels mogao zamisliti, ne samo misaono nego riječju i djelom medijski najistaknutijih filozofa. Jednom u teoriji "invencije pandemije" kod melankoličnog Giorgia Agambena, drugi put u neduhovitoj dosjetki Slavoja Žižeka o epistemički neprikladnom, "glupom virusu", valjda toliko glupom da nije zavrijedio ni analizu u notornim Žižekovim varijacijama "poznatosti nepoznatog" i "nepoznatosti poznatog". Tako se filozofska kritika pandemije u svrhu prosvjećivanja medijskih konzumenata filozofije još jednom pokazuje kao bankrot kritike, kakav je Marx opisao pod nazivom "njemačka ideologija" u istoimenom spisu iz 1845. godine.

Post-postskriptum: Žižek i "zahvaćanje sadašnjice"

Intervencije "najutjecajnijih kritičkih mislilaca današnjice" izgledaju na pozadini Hegelove ideje o poimanju svoga vremena još samo kao prizori promašene fantazme o moći filozofskog mišljenja da se uzdigne iznad fenomena dok kroz javni diskurs pokušava ovladati ultimativnim problemom naše sadašnje stvarnosti kojim su i znanost i politika ostali zatečeni. Da sve bude još paradoksalnije, taj dojam debakla filozofije *in actu* dodatno potvrđuju naknadni radovi upravo najvećeg, ako ne i je-

dinog, samoproglašenog, "hegelijanca" današnjice. Slavoj Žižek se u nedavnoj, globalno i uživo prenesenoj TV-debati u Torontu na temu sreće i kapitalizma sa psihologom Jordanom Petersenom, medijski najprominentnijim konzervativcem današnjice, na pritisak sugovornika da se definira teorijski, ideološki i politički budući da se u toliko točaka slagao s njime u debati, proglašio "bližim Hegelu nego Marxu".⁶² To priznanje nije toliko interesantno kao akt distanciranja od Marxa i marksizma iz konformizma s kontekstom u kojem je izrečen, kako god bio motiviran, koliko kao *nazivnik trenutka*, same "debate stoljeća", koja pokazuje da je "prikljanjanje Hegelu" postalo završena forma mišljenja, ponavljanje gotovog, "slikanje sivog na sivom". Riječ je o Žižekovim performansima "hegelovskih" analiza na pretpostavci da je *zbiljska filozofija mišljenje sadašnjice* u kojem ono "zbiljsko" ne znači samo sadašnje nego jest sadašnje. Stoga će se ovdje još jednom, nakon zaključenja ovog postskripta, vratiti na slučaj Žižeka, točnije, na njegovu "veću bliskost s Hegelom" u doba marketinške reproducibilnosti filozofije koja je s protokom godine korone poprimila neobične izraze.

Od početka pandemije u ožujku 2020. i objave ovog teksta u prvom nacrtu krajem ožujka/početkom travnja 2020. do samog kraja prosinca, kad ga zaključujem, objavljene su tri nove knjige Slavoja Žižeka, datirane s 2020. godinom, koje su izravno posvećene Hegelu, od čega se dvije naglašeno bave metaforom "Minervine sove".

Prva od triju objavljenih knjiga izašla je već u rano proljeće 2020. godine, odmah nakon prvih intelektualnih zapleta oko epidemije, gdje je Žižek preradio, dopunio i oknjižio svoje intervencije, na neke od kojih smo se ovdje referirali. Riječ je o zbirci kratkih eseja sabranih za brzu reakciju izdavača na aktualnu situaciju pod editorskim naslovom u stilu *breaking news*, PANDEMIC! COVID-19 Shakes the World (Žižek 2020). Međutim, urgentni duktus naslova ne odgovara nimalo tonu i karakteru cjeline. Poput neke vrste časoslova, knjižica je tiskana velikim slovima, bez referenci na prethodne objave sabranih tekstova, bez aparata i referenci na druge publikacije i autore. Taj komad autorske intime, posve netipičan za Žižeka, ne nudi obrazovanoj čitalačkoj publici, izmučenoj socijalnom izolacijom u pandemiji koronavirusa, samo intelektualno

⁶² O tome medijskom "događaju" koji je u međuvremenu postao opće mjesto recenzone "medijske kulture" v. npr. Marche 2019.

zadovoljenje nego duhovnu i emotivnu utjehu.⁶³ Povrh svega, knjižica je zavještena Hegelu u uvodnom metatekstu na dosad neviđen način Žižekove reciklaže Hegela. Naime, zbirku otvara uvodni metakomentar o jednoj poznatoj stilskoj figuri "mladog Hegela" iz ranih, retorički upečatljivih fragmenata o tajnovitoj ljudskoj prirodi. Žižeka pritom interesira s jedne strane opis predmeta ljubavi, a s druge opis ljudskog bića kao zagonetke, jastva kao "noći ničega", koju susrećemo u drugom čovjeku i koja se može spoznati samo "dubokim pogledom u oči". Ne navodeći porijeklo, kontekst i značenje Hegelove figure "noći jastva" Žižek komentira:

Nikakav koronavirus ne može nam to oduzeti. Postoji nada da će tjesno distanciranje čak pojačati intenzitet naše veze s drugima. Tek sada, kad moram izbjegavati mnoge od meni bliskih, u potpunosti iskušavam njihovo prisustvo, njihovu važnost za mene. (Žižek 2020: 3, kurziv B. M.)

Da se kod već poslovično i globalno poznatog cinika Žižeka radi o nevjerojatnom novumu, o sentimentalno obojenom optimizmu nade unatoč goloj zbilji katastrofe, potvrđuje niz banalnosti s kojima smo se već sreljali u njegovim medijskim intervencijama na početku pandemije, ali sada okrunjenih "Hegelovim poučkom" u knjižnom izdanju:

Hegel je pisao da je jedino što možemo naučiti iz povijesti to da ništa ne učimo iz povijesti, stoga sumnjam da će nas epidemija učiniti išta mudrijima. Jedino je jasno da će virus uzdrmati sâme temelje naših života, uzrokujući ne samo ogromnu količinu patnje nego i ekonomsku propast znatno goru od Velike recessije. Nema povratka u normalno, novo "normalno" morat će se izgraditi na ruševinama naših starih života ili čemo se naći u novom barbarstvu čiji se znakovi već sada jasno mogu razlučiti. Neće biti dovoljno tretirati epidemiju kao nesretnu nezgodu, riješiti se njezinih posljedica i vratiti se glatkom funkcioniranju starog načina obavljanja poslova, s možda nešto popravaka na našem zdravstvenom uređenju. Morat ćemo postaviti ključno pitanje: Što nije u redu s našim sustavom da smo bili toliko zatečeni katastrofom usprkos višegodišnjim upozorenjima znanstvenika? (Žižek 2020: 3-4)

Nije nikakvo čudo da takav banalno prosječni poučak, koji rezimira aktualno i dramatično življeno zajedničko iskustvo milijuna ljudi, polučuje

⁶³ Vidi opsežan opis fascinacije, zbuđenosti te konačno zadovoljstva lektirom Žižeka kod recenzentkinje knjige Green Whitcomb 2020: 1023–1024.

odjek poput nasušno potrebne mudrosti, osobito kroz odmak autora od strategije globalnog teorijskog cinika ka figuri empatičnog propovjednika o "fragilnosti čovjeka". No, da bismo mogli sagledati razmjere Žižekova promašaja u zahvaćanju svoga vremena kroz intervencije o pandemiji koronavirusa, potrebno je zagledati se dublje u oko te "noći ničega" koju svaki čovjek susreće kroz bliskost predmeta svoje ljubavi i koju nam "nikakav koronavirus ne može oduzeti". Čini se da je sam Žižek – slavljen kao "hegelijanski filozof, lakanovski psihanalitičar, i angažirani komunist, čiji su živopisni, pustolovni i neortodoksnici spisi širokog raspona priskrbili mjesto jednog od najprofiliranijih mislilaca našeg vremena"⁶⁴ – postao takav predmet ljubavi intelektualne publike osuđene na ubijanje vremena u izolaciji čitanjem. U završnici će usporediti Žižekove intervencije o pandemiji koronavirusa s Hegelovim stavovima koje on evocira. Mjesto na koje se Žižek referira u knjižici PANDEMIC!, gdje ne navodi izvor, glasi kod Hegela:

Čovjek je ta noć, to prazno ništa, koja u svojoj jednostavnosti sadrži sve – bogatstvo beskonačnog broja predodžbi, slikâ, koje mu upravo nisu na umu ili pak nisu ništa osim prisutne. To – noć, nutritra prirode koja tu opстојi, čisto sopstvo, u fantazmagorijskim predodžbama – posvemašnja je noć, ovdje odjednom izbijje krvava glava, tamo neki drugi bijeli lik, i isto tako nestaje. – Tu ćemo noć ugledati kad gledamo čovjeku u oko, u noć koja postaje strašna – noć svijeta visi tu pred nama. (Hegel 1987 [1805–1806]: 172)⁶⁵

Ono što kod mladog i još nepoznatog Hegela iz jenskih godina izgleda opskurno, čita se jasnije i nešto prozaičnije, iako ne manje slikovito, i u kasnijim djelima poput *Znanosti logike*, a nalazimo ga i na vrhuncu Hegelove karijere, u trećem izdanju *Enciklopedije filozofskih znanosti* iz 1830. godine, u "predpojmu" znanosti logike:

Ja je ta praznina, receptakulum za sve i sva, za koje sve jest i koje u sebi čuva sve. Svaki je čovjek cijeli jedan svijet predodžbi koje su pokopane u noći ja. (Hegel 1986 [1830])

"Noć jastva" predstavlja zapravo stajaću figuru u retorici Hegelove systemske filozofije od početaka do zadnjih publikacija. Ona nije tek

⁶⁴ Vidi bilješku o piscu u Žižek 2016: 33.

⁶⁵ Žižek se na to mjesto referira u svojoj ranijoj knjizi *Less Than Nothing* 2012: 353 (bilj. 67), primjećujući tek usput ključni moment u značenju figure "noći" (nediskriminativni identitet).

pjesnička mladenačka formulacija tajnovite ljudske prirode nego slikovito, jezikom religijske mistike, imenuje kritički mišljen pojam nerazlučenog identiteta koji Hegel upotrebljava protiv koncepcija "jednostavnog identiteta" na različitim mjestima i razinama svog opusa. Jedno od takvih i možda najpoznatije mjesto nalazi se na kraju *Fenomenologije duha*, u završnici poglavlja o religiji (VII. C. "Die offbare Religion"), koje sadrži kritički prikaz "apstrakcije božanske biti" u kojoj "nesretna svijest ima osjećaj da je umro sâm Bog". Hegel piše:

Taj kruti izraz izraz je nutarnjeg jednostavnog znanja sebe, povratak svijesti u dubinu noći Ja = Ja, koja više ne razlikuje i ne zna ništa osim sebe. (Hegel 1986 [1807]: 572)

Na to mjesto iz *Fenomenologije* Žižek se referira u svojoj davnoj knjizi *Tarrying with the Negative* iz 1993. godine, braneći Hegela od interpretacija prema kojima se "u zatvorenoj ekonomiji njegovog idealizma gubitak Boga automatski preokreće u nov pozitivitet samoidentičnog subjekta-supstancije". Objasnjavajući dublji paradoks tog preobrtanja Žižek objašnjava Hegelovo "lukavstvo uma" u povijesti: "Ono što zaišta umire u iskustvu povratka u noć samoidentiteta Jastva jest sâma supstancija, Bog kao transcendentalna djelatnost koja povlači konce iza scene, Bog kao um" (Žižek 1993: 170).

Ipak, kako vidimo iz prethodno navedenih mjestâ, kod Hegela i za Hegela nema takvog žižekovskog paradoksa ni obrata "na koji bismo trebali obratiti posebnu pažnju": absolutno samoidentično Ja, koje ne razlikuje i ne zna ništa drugo osim sebe, već je jasno artikulirano u ranim spisima kao apstrakcija i praznina jastva, svijest kakvu zamišljamo prije diferencijacije, receptaculum za sve i sva, beskonačni indiferentni svijet predodžbi i fantazija pokopanih u noći. Za Hegela je to "svaki čovjek", tj. samoidentično Ja uzeto u konačnom obliku. Premda je kod Hegela u tome izrečena nutarnja granica koncepcije jednostavnog identiteta Jastva i u religiji (Bog) i u filozofiji (Ja = Ja), bilo da je shvaćeno absolutno ili individualno, Žižek će taj temeljni smisao metafore "noći jastva" s kritičkom funkcijom zabilježiti samo usputno ne povlačeći iz njega nikakve konzekvencije.⁶⁶ Zato će, sukladno tome, Fichteovu formulu Ja = Ja tumačiti izuzimajući je prešutno iz Hegelove kritike: "Fichteov subjekt nije

⁶⁶ Vidi naprijed navedeno mjesto Žižek 2012: 353.

prenapuhani Ego = Ego, kao absolutni Izvor cjelokupne stvarnosti, već konačni subjekt koji, bačen i uhvaćen u kontingenčnoj socijalnoj situaciji, zauvijek izmiče gospodstvu” (Žižek 2012: 149–150). Ja koje “zauvijek izmiče” moći “kontingenčnih socijalnih situacija” može za Hegela biti samo apstraktno jastvo, svijest prije i nezavisno od svih diferencijacija, koja ne razlikuje i ne zna ništa osim sebe, utonula u identitet sa samom sobom. Upravo duboka noć jastva ili “noć u kojoj su, kako se obično kaže sve krave crne”, kako će reći u predgovoru *Fenomenologiji duha* za konцепциju apsoluta misleći na Schellinga (Hegel 1986 [1807]: 22).

Premda, dakle, Hegelova “noć svijeta” ili “noć jastva” izražava kritiku konceptije identiteta Jastva kao *apsolutnog principa*, koje sadrži jedino sâmo sebe, sve i ništa, beskonačno mnoštvo nerazlikovanih predodžbi i prikaza koje smjenjuju jedna drugu u struji svijesti i koje “sve jesu” tako da “nisu ništa osim prisutne” [“nichts als gegenwärtig”], Žižek je u predgovoru za knjigu kolumni i eseja PANDEMIC! predstavlja kao dubinsku tajnu u oku svakog čovjeka. Premda takva interpretacija Hegela možda može poslužiti komercijalnoj svrsi izdavaštva da pruži obrazovanom čitateljstvu ugodu i utjehu od nedaćâ korone, Žižekova sentimentalizacija tog općeg mjesačnog spekulativnog njemačkog idealizma ima i svoju drugu, manje poetičnu, taktičnu stranu. Ona zakriva interpretacijski manevar u kojem Žižek, bez riječi komentara, zamjenjuje Hegelov pojам *zbiljskog pojmom sadašnjeg* u smislu pukog *prisutnog, nazočnog* – tu masu “svega i svakog” u Jastvu, koje mu nisu svjesne (“nisu upravu na umu”) – kao da označava *zbiljske, istinske* sadržaje jastva. No, one su za Hegela samo “to, ta noć”, apstraktna, nerazlučena svijest, *prije zbiljske (istinske) sadašnjosti*. Zbiljskom Ja za Hegela ne pripada puko prisustvo mase fantazmagorijskih predodžbi ni neposredno jednostavno sebe-znanje u Fichteovu Ja=Ja, nego nešto drugo što uspostavlja i formira i sâmo Fichteovo “ja”.

Žižekova reciklaža navodno “mladenačkog” fragmenta o “predmetu ljubavi” i “dubokoj zagonetki ljudske prirode” ostavlja u mraku sistemsку filozofsku pozadinu te figure “noći svijeta”, postavljene kritički naspram prosvjetiteljskog “svjetla razuma”, i zamagljuje ili čak falsificira tu nesmiljenu spekulativnu misao iz Hegelova ranog sistemskog *nacrt*a. Ona se ponavlja u svim fazama njegovog mišljenja, od *Fenomenologije* preko *Logike* do zadnjeg izdanja *Enciklopedije* i sadrži ujedno kritiku

Fichteova i Schellingova apsolutnog identiteta. "Noć jastva" označava nerazlučeno stanje svijesti, koje logički prethodi znakovnoj strukturaciji kojom ono puko prezentno u svijesti (mnoštvo fantazmagorijskih utsaka, slika i predodžaba) postaje za svijest. Riječ je o jezično-teorijskoj motivaciji kod Hegela, koju Žižek ignorira u potpunosti, a koju Hegel dijeli s nekim od aspekata filozofije jezika tzv. Herderova kruga, osobito od Hamanna. Tu motivaciju potvrđuju upravo "Jenski sistemski nacrti" iz kojih potječe "poetski" navod kod Žižeka, a razvija je dalje analiza jezičnog karaktera osjetilne izvjesnosti u *Fenomenologiji duha* te, napose, analiza znakovnog (semiotičkog) karaktera zôra u *Enciklopediji filozofskih znanosti*.

Za bliži uvid u pozadinu Žižekova prizivanja Hegela u zbirci kolumni o pandemiji bolesti COVID-19 bilo bi potrebno zagledati se bolje u oko te noći jastva, koje je sâm Žižek, i koje Hegelovo zbiljsko čita kao prezenciju prije istine, kao ono naprsto i neposredno prisutno što "ima važnost za mene". Takvu dublju inspekciju oka omogućuju druge dvije Žižekove knjige iz 2020. godine, čija je odlika to da se, za razliku od evokacije Hegela u uvodu "časoslova" za vremena korone, ekscesivno referiraju na Hegelovu figuru "zahvaćanja svog vremena" i metaforu "Minervine sove". Kronološki ranija knjiga pod naslovom *Sex and the Failed Absolute* (2020b), standardni je primjerak već uhodanog, autoeklektičkog modela psihoanalitičko-filozofskih intervencija, s novim povodima i kod novog izdavača. Druga, pod naslovom *Hegel in a Wired Brain* (2020a), kronološki je kasnija već po tome što se izričito referira na prvonačetu, a nastala je povodom obilježavanja 250. godišnjice Hegelova rođenja 1770. godine. Obje knjige vape za usporedbom Žižekovih referenci na metaforu sove u ranijim knjigama posvećenim Hegelu, teoriji subjekta i dijalektičkom materijalizmu, poput već navedene knjige *Less Than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism* iz 2012. i *Absolute Recoil: Towards a New Foundation of Dialectical Materialism* iz 2014. godine. Kako se, međutim, radi o novoj i specijalnijoj temi koja premašuje tematski okvir ovog pregleda, za ovu priliku i na ovom mestu odložit ću daljnje poglедe u "oko koje gleda samo sebe".

Literatura i izvori

- Agamben, Giorgio. 2006. *Homo sacer. Suverena moć i goli život*. Zagreb: Multimedijalni institut, Arkzin.
- Agamben, Giorgio. 2019. "Sulla fine del mondo". Quodlibet, 18. studenoga. Dostupno na: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-sulla-fine-del-mondo> (pristup 22. 3. 2020.).
- Agamben, Giorgio. 2020. Una voce di Giorgio Agamben (zbirka kolumni online). Quodlibet. Dostupno na: <https://www.quodlibet.it/una-voce-giorgio-agamben> (pristup 22. 3. 2020.).
- Badiou, Alain. 2020. "On the Epidemic Situation". Verso Blog, 22. ožujka. Dostupno na: <https://www.versobooks.com/blogs/4608-on-the-epidemic-situation> (pristup 25. 3. 2020.). Francuski tekst "Sur la situation épidémique" (autorska verzija) od 21. 3. Dostupno na: <http://nedayeazady.org/wp-content/uploads/2020/03/Alain-Badiou-Sur-la-situation%C3%A9pid%C3%A9mique.pdf> (pristup 25. 3. 2020.).
- Benvenuto, Sergio. 2020. "Forget about Agamben". *Coronavirus and Philosophers. European Journal of Psychoanalysis*. Dostupno na: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/> (pristup 25. 6. 2020.).
- Bernardi, Franco B. 2020. "Diary of the Psycho-Deflation". Dostupno na: <https://www.versobooks.com/blogs/4600-bifo-diary-of-the-psychodeflation> (pristup 25. 3. 2020.).
- Brahms, Yael. [s. a.] "Philosophy of Post-Truth". The Institute of National Security Studies. Tel Aviv University. Dostupno na: <https://www.inss.org.il/publication/philosophy-of-post-truth/> (pristup 30. 12. 2020.).
- Braidotti, Rosi. 2013. *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Briese, Olaf. 1998. "Marie Hegel und die Cholera in Berlin". Edition Luisenstadt. Dostupno na: <https://berlingeschichte.de/bms/bmstext/981prod.htm#seite28> (pristup 25. 3. 2020.).
- Chomsky, Noam. 2020. "Coronavirus. What is at Stake?". Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=t-N3In2rLI4> (pristup 25. 3. 2020.).
- Christaens, Tim. 2020. "Must Society be Defended from Agamben?" Dostupno na: <https://criticallegalthinking.com/2020/03/26/must-society-be-defended-from-agamben/> (pristup 25. 3. 2020.).
- De Waal, Alex. 2020. "New Pathogenic, Old Politics. Thinking in a Pandemic". *Boston Review. A Political and Literary Forum*, 3. travnja. Dostupno na: https://bostonreview.net/science-nature/alex-de-waal-new-pathogen-old-politics?fbclid=IwAR1hQLGQgnOhznW7EwRQKUf38exva_Vgl-apxBpH-o0h8RiU_h7YodDmFpQ (pristup 10. 4. 2020.).
- Eisenberg, Merle. 2020. "Dangerous Comparisons. Historical Pandemics and Covid-19". *U 13 Perspektives on the Pandemic. Thinking in a State of Exception. A De Gruyter Humanities Pamphlet*. Rabea Rittgerodt, ur. Berlin: Walter de Gruyter, 11–15. Dostupno na: https://www.degruyter.com/staticfiles/craft/media/doc/DG_13perspectives_humanities.pdf (pristup 15. 4. 2020.).

- European Journal of Psychoanalysis*. 2020. "Coronavirus and Philosophers" (tematski blok). Dostupno na: <http://www.journal-psychanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/> (pristup 25. 3. 2020.).
- Foucault, Michel. 1971. *L'ordre du discours*. Paris: Gallimard.
- Green Whitcomb, Caroline. 2020. "Review of Slavoj Žižek (2020). PANDEMIC! COVID-19 Shakes the World". *Postdigital Science and Education* 2: 1020–1024. Dostupno na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42438-020-00161-0> (pristup 15. 12. 2020.).
- Groys, Boris. 2012. *Introduction to Antiphilosophy*. London: Verso.
- Habermas, Jürgen. 1985. "Die neue Unübersichtlichkeit. Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien". *Merkur*, Januar 1985, 39. Jahrgang, Heft 431: 1–14.
- Habermas, Jürgen. 2020. "So viel Wissen über unser Nichtwissen gab es noch nie" (intervju). *Frankfurter Rundschau*, 10. travnja. Dostupno na: <https://www.fr.de/kultur/gesellschaft/juergen-habermas-coronavirus-krise-covid19-interview-13642491.html> (pristup 15. 4. 2020.).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1986 [1807]. *Phänomenologie des Geistes*. U Werke in 20 Bänden. Hrsg. E. Moldenhauer i M. Michel, ur. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag (Bd. 3).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1986 [1812]. *Wissenschaft der Logik* II. U Werke in 20 Bänden. Hrsg. E. Moldenhauer i M. Michel, ur. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag (Bd. 6).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1986 [1821]. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. U Werke in 20 Bänden. Hrsg. E. Moldenhauer i M. Michel, ur. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag (Bd. 7).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1986 [1830]. *Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften*, 1. U Werke in 20 Bänden. Hrsg. E. Moldenhauer i M. Michel, ur. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag (Bd. 8).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1987 [1805–1806]. *Jenaer Systementwürfe*, 3. Hamburg: Felix Mainer Verlag.
- Jakobson, Roman. 1971. "Two Aspects of Language and Tho Types of Aphasic Disturbances". U *Selected Writings*, 2. *Word and Language*. Berlin: De Gruyter Mouton (Ch. 8), 95–114.
- Joffe, Josef. 2020. "Die Corona-Krise offenbart auch eine Krise der Meinungsmacher. Ihnen fällt nicht allzu viel Kluges ein". *Neue Zürcher Zeitung*. Feuilleton, 11. travnja. Dostupno na: <https://www.nzz.ch/feuilleton/die-corona-krise-ist-auch-eine-krise-der-intellektuellen-ld.1551336?fbclid=IwAR0ZtK48Hmur076JMcp3TSYDPOdTHUQw62mfRIPZh8EOUWK80Az1ReJd44> (pristup 15. 4. 2020.).
- Kayali, Ghaz. 2017. "The Forgotten History of Pre-modern Epidemiology. Contribution of Ibn An-Nafis in the Islamic Golden Era". *Eastern Mediterranean Health Journal* 23/12: 854–857. Dostupno na: https://applications.emro.who.int/emhj/v23/12/EMHJ_2017_23_12_854_857.pdf?ua=1&ua=1 (pristup 5. 2. 2020.).
- Littman, Robert J. 2009. "The Plague of Athens. Epidemiology and Paleopathology". *Mount Sinai Journal of Medicine* 76/5: 456–467.

- LSJ (H. G. Liddle, R. Scott, Jones). *A Greek-English Dictionary* (online). Sub voce παράταξις. Dostupno na: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057%3Aalphabetic+letter%3D*p%3Aentry+group%3D51%3Aentry%3Dpara%2Ftacis (pristup 30. 12. 2020.).
- Marche, Stephen. 2019. "The 'Debate of the Century'. What Happened when Jordan Petersen Debated Slavoj Žižek?". *The Guardian*, 20. travnja. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2019/apr/20/jordan-peterson-slavoj-zizek-happiness-capitalism-marxism> (pristup 30. 12. 2020.).
- Marx, Karl. 1978 [1857]. Brief an F. Engels, 8. Dezember 1857. U *Karl Marx, Friedrich Engels Werke. Briefwechsel 1856–1859*. Band 29. Berlin: Dietz Verlag.
- Mikulić, Borislav. 2020. "Eichmannov sindrom filozofije". U *Um u vremenu. Spomenica o godišnjici smrti Slobodana Žunjića* 9. 3. 2019 – 9. 3. 2020. Danilo N. Basta, Ilija Marić i Zdravko Kučinar, ur. Beograd: Dosije studio, 15–50.
- Nancy, Jean-Luc. 2020a. "A Much too Human Virus". U *European Journal of Psychoanalysis* (EJP). "Coronavirus and Philosophers". Dostupno na: <http://www.journal-psychanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/> (pristup 25. 3. 2020.).
- Nancy, Jean-Luc. 2020b. "Viral Exception". *European Journal of Psychoanalysis* (EJP). "Coronavirus and Philosophers". Dostupno na: <https://www.journal-psychanalysis.eu/on-pandemics-nancy-esposito-nancy/>.
- OxfordDictionary. 2016. "Word of the Year 2016". Dostupno na: <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016> (pristup 30. 12. 2020.).
- OxfordDictionary. 2020. "Word of the Year 2020". Dostupno na: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2020/> (pristup 3. 1. 2021.).
- Pearce, Fred. 1987. "Healthy and Wealthy and Wise". *New Scientist*, 2. travnja. 1554: 22–23.
- Rittgerodt, Rabea, ur. 2020. *13 Perspectives on the Pandemic. Thinking in a State of Exemption*. A De Gruyter Humanities Pamphlet. Berlin: Walter de Gruyter. Dostupno na: https://www.degruyter.com/staticfiles/craft/media/doc/DG_13perspectives_humanities.pdf (pristup 15. 4. 2020.).
- Sotiris, Panagiotis. 2020. "Against Agamben. Is a Democratic Biopolitics Possible?" Dostupno na: <https://www.viewpointmag.com/2020/03/20/against-agamben-democratic-biopolitics/> (pristup 25. 3. 2020.).
- Syam, Nilay. 2020. "Water Samples Suggest COVID-19 Present in Italy before Chinese Cases". CGTN (20-Jun-2020). Dostupno na: <https://newseu.cgtn.com/news/2020-06-20/Water-samples-suggest-COVID-19-present-in-Italy-before-Chinese-cases-RtTMEUvgcg/index.html> (pristup 26. 6. 2020.).
- Škaričić, Nataša. 2020a. "Pet savjeta za ublažavanje nevažnih nuspojava epidemije". *Lupiga*, 18. ožujka. Dostupno na: <https://lupiga.com/vijesti/pet-savjeta-za-ublazavanje-nevaznih-nuspojava-epidemije> (pristup 20. 3. 2020.).

- Škaričić, Nataša. 2020b. "COVID-19. Dobrodošli u svijet autoritarne medicine". *Lupiga*, 31. ožujka. Dostupno na: <https://lupiga.com/vijesti/covid-19-dobrodosli-u-autoritarnost-medicine> (pristup 1. 4. 2020.).
- Tsiamis, Costas. 2020. "From Justinianic Plague to Covid-19. A Timeless Story?". In *13 Perspectives on the Pandemic. Thinking in a State of Exception. A De Gruyter Humanities Pamphlet*. Rabea Rittgerodt, ur. Berlin: Walter de Gruyter, 16–21.
- Thucydides. 1956. *History of Peloponnesian War*, 1-2. With an English Translation by Charles F. Smith. London, Cambridge: William Heinemann, Harvard University Press (Loeb Classical Library 108).
- Tukidid. 1957. *Povijest peloponeskog rata*. Zagreb: Matica hrvatska (preveo Stjepan Telar).
- Van den Berge, Lukas. 2020. "Biopolitics and the Coronavirus. In Defence of Giorgio Agamben". Dostupno na: <http://blog.montaignecentre.com/index.php/2467/biopolitics-and-the-coronavirus-in-defence-of-giorgio-agamben-2/> (pristup 25. 3. 2020.).
- World Health Organisation (WHO). 2019. "Naming the Coronavirus Disease (COVID-19) and the Virus that Causes It". Dostupno na: [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it) (pristup 25. 3. 2020.).
- World Health Organisation (WHO). 2020. "The Coronavirus Pandemic Declaration". *Time*, 11. ožujka. Dostupno na: <https://time.com/5791661/who-coronavirus-pandemic-declaration/> (pristup 25. 3. 2020.).
- Wolin, Richard. 2015. *Heidegger's Children. Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas, and Herbert Marcuse*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Žižek, Slavoj. 1993. *Tarrying with the Negative. Kant, Hegel, and the Critique of Ideology*. Durham: Duke University Press.
- Žižek, Slavoj. 1997. *The Plague of Fantasies*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2004. "What Rumsfeld Doesn't Know That He Knows About Abu Ghraib". In *These Times*, 21. svibnja. Dostupno na: <https://www.lacan.com/zizekrumsfeld.htm> (pristup 15. 4. 2020.).
- Žižek, Slavoj. 2012. *Less Than Nothing. Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*. London, New York: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2014. *Absolute Recoil. Towards A New Foundation of Dialectical Materialism*. London etc.: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2016. *Antigone*. New York: Bloomsbury Academic.
- Žižek, Slavoj. 2017. *Lenin 2017. Remembering, Repeating, Working Through*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2020. "Biggest threat Covid-19 epidemic poses is not our regression to survivalist violence, but BARBARISM with human face". *Russia Today*. Dostupno na: <https://www.rt.com/op-ed/483528-coronavirus-world-capitalism-barbarism/> (pristup 23. 3. 2020.).

Žižek, Slavoj. 2020. TV-intervju. *Russia Today*. Dostupno na: <http://www.sloveniatimes.com/coronavirus-situation-is-way-too-serious-to-be-in-panic> (pristup 23. 3. 2020.).

Žižek, Slavoj. 2020. *PANDEMIC! COVID-19 Shakes the World*. New York, London: OR Books.

Žižek, Slavoj. 2020a. *Hegel in a Wired Brain*. New York: Bloomsbury Academic.

Žižek, Slavoj. 2020b. *Sex and the Failed Absolute*. New York: Bloomsbury Academic.

Filmske reference

Cambell, Al i Alice Mathias. 2020. *Death to 2020*. Scenarij Charlie Brooker, Annabel Jones et al. Netflix Studios etc.

Coppola, Francis Ford. 1979. *Apocalypse Now*. Scenarij John Milius i Francis F. Coppola.

Marković, Goran. 1982. *Variola vera*. Scenarij Goran Marković i Milan Nikolić.

Soderbergh, Steven. 2011. *Contagion*. Scenarij Scott Z. Burns.

Zaluski, Roman. 1972. *Zaraza*. Scenarij Jerzy Ambroziewicz i Roman Zaluski.